İSTANBUL UNIVERSITY PRESS

Türkiyat Mecmuası
Journal of Turkology,
IUTURKIYAT 2025, 35 (2): 490–512

https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1608793

Başvuru | Submitted 28.12.2024
Revizyon Talebi | Revision Requested 13.05.2025
Son Revizyon | Last Revision Received 14.05.2025
Kabul | Accepted 02.11.2025

Türkiyat Mecmuası
Journal of Turkology

Araştırma Makalesi | Research Article

Açık Erişim | Open Access

# Hurufi-Bektaşi Türk Şairleri Tarafından Kullanılan Bir Tevrat Kavramı: Hayme-i Mî'âd

## A Torah Concept Used by Hurufi-Bektashi Turkish Poets: Tabernacle

Murat Aslan [1]

[1] Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Van, Türkiye

**Öz**

Klasik Türk edebiyatı geleneği pek çok kültürel unsuru bünyesinde barındıran bir yapıya sahiptir. Bunlardan biri Museviliktir. 14. yüzyılın sonlarında İran'da Fazlullah Esterabadi tarafından kurulan Hurufilik, *Kur'an*'ın yanında *Tevrat* ve *İncil*'e dair yorumları da içerisinde barındırmaktadır. *Tevrat* kaynaklı olup *Kur'an*'da zikredilmeyen ama Hurufiliğe dair metinlerde karşılaşılan kavramlardan biri Hayme-i Mî'âd'dır. Düşüncesinin temeline Arap alfabesinin yirmi sekiz ve Fars alfabesinin otuz iki harfini koyan Fazlullah Esterabadi, Allah'ın bizzat harf olduğunu ve Hz. Âdem'in yüzünde bu harflerin hatlar vasıtasıyla bulunduğunu söyler. Hz. Âdem'in asıl kıble olduğunu ifade ettikten sonra onunla Musevilerin ilk kıblesi olan Hayme-i Mî'âd arasında benzerlik ilişkisi kurar. Böylece Hayme-i Mî'âd'ı Hz. Âdem'in bir sembolü olarak düşünür. Hurufiler, kendi düşüncelerini anlatmak ve yaymak için edebiyatı bir araç olarak kullanır. Bundan dolayı Fazlullah Esterabadi'nin öğretileri Hurufi şairler tarafından bazı mesnevilerde ve divanlarda yoğun bir şekilde anlatılmıştır. Böylece Esterabadi'nin Hayme-i Mî'âd yorumu klasik Türk edebiyatına girmiştir. Musevilikten gelip Hurufilik yoluyla klasik Türk edebiyatına giren Hayme-i Mî'âd kavramının Hurufi-Bektaşi Türk şairleri üzerindeki etkisi bu çalışmanın temel konusudur. Hayme-i Mî'âd'ın edebî eserlerdeki anlam çerçevesi nedir? Hayme-i Mî'âd kavramı şiirlerde yalnızca öğreti düzeyinde mi kalmıştır yoksa klasik Türk edebiyatı estetiği doğrultusunda sanatsal bir nitelik kazanmış mıdır? Bu kavramı yalnızca Hurufi şairler mi kullanmıştır yoksa Hurufi olmayan diğer şairler de eserlerinde bu kavrama yer vermişler midir? Çalışmada bu sorulara yanıt aranacaktır.

**Abstract**

The tradition of classical Turkish literature has a structure that includes many cultural elements. One of these is Judaism. Founded by Fadlallah Astarabadi in Persia at the end of the 14th century, Hurufism is a thought that is based on Islam but also includes interpretations of the *Torah* and the *Bible*. One of the concepts that originates from the Torah and is not mentioned in the *Quran* but is encountered in texts related to Hurufism is Tabernacle. Fadlallah Astarabadi, who placed twenty-eight letters of the Arabic alphabet and thirty-two letters of the Persian alphabet as the basis of his thought, claims that Tabernacle is a symbol of Adam. Hurufis use literature as a tool to express and spread their thoughts. For this reason, Fadlallah Astarabadi's teachings have been extensively explained by Hurufi poets in some masnavis and divans. Thus, Astarabadi's interpretation of Tabernacle entered classical Turkish literature. The main subject of this study is the effect of the concept of Tabernacle, which came from Judaism and entered classical Turkish literature through Hurufism, on Hurufi-Bektashi Turkish poets. What is the meaning of Tabernacle in literary works? Has the concept of Tabernacle remained only at the level of doctrine in the poems, or has it gained an artistic quality in line with the aesthetics of classical Turkish literature? Did only Hurufi poets use this concept, or did other non-Hurufi poets also include this concept in their works? Answers to these questions will be sought in the study.

**Anahtar Kelimeler** Klasik Türk Edebiyatı · Hurufilik · Tevrat · Musevi kültürü · Klasik Türk Edebiyatında İsrâiliyât

Atıf | Citation: Aslan, Murat, . "A Torah Concept Used by Hurufi-Bektashi Turkish Poets: Tabernacle". *Türkiyat Mecmuası–Journal of Turkology*, 35, 2 (2025): 490-512. https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1608793

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

© 2025. Aslan, M.

Sorumlu Yazar | Corresponding author: Murat Aslan murataslan@yyu.edu.tr

**Keywords** Classical Turkish Literature · Hurufism · Torah · Jewish Culture · Israel Mitology İn Classical Turkish Literature

## Extended Summary

Tabernacle is a concept mentioned in the Exodus chapter of the *Bible*. After the Israelites left Egypt, the Lord calls Moses to Mount Tur to give him revelation. Here he commands him to build a tent for the Lord himself. All instructions for building this tent are given in minute detail. Moses builds this tent in the desert with the Israelites. Thus the Lord begins to live among the Israelites. The Tabernacle became a portable qibla for the Israelites until the Temple of Solomon was built.

Tabernacle is not mentioned in the Quran. For this reason, there are almost no mentions of Tabernacle in Islamic culture. Hurufism, a thought originating from Islam, is an exception to this.

According to Fadlallah Astarabadi, the founder of Hurufism, Allah himself is the twenty-eight letters of the Arabic alphabet and the thirty-two letters of the Persian alphabet. The universe was created with these letters. God gave some of these letters to everything He created. Only humans contain all of these letters. That is, Allah created Adam in his own image by giving him all twenty-eight and thirty-two letters. For this reason, Allah commanded angels to prostrate in front of Adam. The purpose of worship such as prayer and pilgrimage in Islam is to glorify Adam's body, which contains twenty-eight and thirty-two letters. In this case, the qibla is a symbol of Adam's body. The qibla in the early years of Islam was Masjid al-Aqsa because Adam's chest and back were created from the soil of Masjid al-Aqsa. The second and last qibla is the Kaaba because Adam's head was created from the soil of the Kaaba. Fadlallah Astarabadi established a relationship between Adam and these both qibla. He also establishes a relationship between Adam and Tabernacle which is Israelites' qibla before Temple of Solomon. This relationship is based on the similarity between the body parts of Adam and the measurements of Tabernacle.

Hurufism took care to spread its thoughts through works such as masnavis and divans. Fadlallah Astarabadi's thoughts were expressed by Hurufi Turkish poets through poetic forms such as masnavi, ghazal, ode and tuyug. Tabernacle is also one of the subjects mentioned in the poems.

Among the Hurufi masnavis, the mention of Tabernacle is found in Gencnama (Refii), Kısmetnama (Muhiti) and Feyznama (Misali). The topics here are entirely aimed at explaining Fadlallah Astarabadi's thoughts about Tabernacle and do not contain any aesthetic concerns.

Among the divans, Imaduddin Nesimi's *Divan*, Muhiti's *Divan*, Arshi's *Divan*, Misali's *Divan*, Virani's *Divan* and Safi Baba's *Divan* contain poems about Tabernacle. Some of these examples are based on Fadlallah Astarabadi's thoughts, but they are concerned with showing art in accordance with the aesthetics of classical Turkish literature. Some examples of relevant poetry are as follows:

*Hayme-i mî'âdun esrârı 'asânun hikmeti*
*Anlayayum dir isen ohı bizüm inşâmuzı* (Nesimi)

"If you want to understand the secrets of Tabernacle and the wisdom of the Moses' baton, look at our works."

*Sad tınâb-ı hayme-i mî'âd u kuds*
*Dest ü pâyinden göründi ey nigâr* (Muhiti)

"Oh! Beloved! The facial thread of holiness and Tabernacle appeared from your hands and feet."

*Kâdî-yı haşr 'arşdan eyledi kürsîye nüzûl*
*Kurdı su'âl haymesin vâdî-i tende sad-tınâb* (Arshi)

"Allah, the judge of the day of judgment, descended from the throne to the podium. He pitched his question tent in the valley of the body with a hundred ropes."

*Hayme-i mî'âd-ı Mûsâdur cemâlün ey güneş*
*Kim selâsilden çekilmiş her taraf nice tınâb* (Misali)

"O sun-faced beloved! Your face is the Tabernacle of Moses. Your chain-like hair are the ropes of the tent of your face pulled in all directions."

The frequent mention of Tabernacle by Hurufism and the attempt to explain Hurufism based on this concept is one of the clear indicators of the influence of the *Torah* in Hurufism; because the concept of Tabernacle is not found in Islamic tradition.

In the studies carried out on masnavis and divans, it was seen that only the poets who were influenced Hurufism used the concept of Tabernacle. Therefore, this concept, which entered classical Turkish literature thanks to Hurufism, remained within Hurufi poets and did not spread to other poets.

Since the main purpose of Hurufi masnavis is to explain Hurufism and to propagate this idea, the concept of Tabernacle is mentioned in the same way as it is discussed in *Cavidannama*. Fadlallah Astarabadi's comments about Tabernacle were repeated verbatim by masnavi poets. There is no literary concern in these works. In the divans, the poets basically followed the thoughts of Fadlallah Astarabadi and came closer to the aesthetics of classical Turkish poetry. However, Tabernacle could not be a fully aesthetic element and always remained dependent on Fadlallah Astarabadi's interpretations.

Although the concept of Tabernacle is encountered in very few examples of poetry, it is necessary to know its origin and its adventure in divan poetry in order to understand the couplets in which this concept is mentioned. In this study, Tabernacle is explained starting from the *Torah,* how it is interpreted in Hurufism is shown, and the contexts in which it is included in classical Turkish poetry are explained with examples. Thus, it is aimed to make a concept that is difficult to understand and explain easier for classical Turkish literature researchers.

## Giriş

*Tevrat*'a göre İsrailoğullarının Firavun zulmünden kurtarılmasından sonra Rab, Tur Dağı'nda Hz. Musa ile buluşur. Burada Hz. Musa'ya kendisi için bir çadır yapmasını emreder. Bu çadır, Rabb'in göçebe İsrailoğulları arasında, kendi varlığıyla yer alacağı bir konut olacaktır. Ayrıca o, insanoğluyla bu çadır içerisinde buluşacaktır. Rab tarafından verilen emirlerin taşa kazınmış hâli, ahit sandığı içinde bu çadıra konacaktır. Rab, Tur Dağı'nda, yapılmasını istediği bu çadırın bütün ayrıntılarını Hz. Musa'ya bildirir. Çadırın ölçüleri, hangi tür kumaştan yapılacağı, kaç adet iple meydana getirileceği, kaç penceresinin olacağı, içine hangi eşyaların konacağı ve nasıl düzenleneceği gibi hususlar şüpheye yer bırakmayacak kadar açık bir şekilde Rab tarafından anlatılır. Rabb'in istediği adeta bir hükümdar çadırıdır çünkü bu çadırda âlemlerin hükümdarı konuk olacaktır.

İbranice'de Mişkat (Rabb'in İsrail arasındaki konutu), Mişkan ha-Edut (tanıklığın yaşandığı yer), Ohel Moed (buluşma çadırı), Mişkan Ohel Moed (Rabb'in çadır meskeni), Mikdaş (barınak), ha-Kodeş (kutsal mekân), Kodeş ha-Kodaşim (en kutsal mekân); İngilizce'de Tabernacle ve Latince'de Tabernaculum olarak adlandırılan bu çadır[1] Osmanlı Türkçesinde Hayme-i Mî'âd olarak isimlendirilir.

*Kur'an*'da, İsrailoğullarının Mısır'dan kurtuluşundan sonra Rabb'in Hz. Musa ile Tur Dağı'nda buluştuğuna dair ayetler bulunmaktadır[2] ama burada Rabb'in Hz. Musa'ya kutsal bir çadırın yapılması için emir verdiği belirtilmemektedir. Bundan dolayı İslam kültüründe Hz. Musa tarafından yapılan Buluşma Çadırı'ndan neredeyse hiç bahsedilmez. Bunun istisnalarından biri, Fazlullah Esterabadi tarafından 14. asrın sonlarında kurulan Hurufiliğe dair metinlerdir.

[1] Israel Abrahams, "Tabernacle", *Encyclopaedia Judaica* içinde, ed. Fred Skolnik ve Michael Berenbaum. (Farmington Hills: Thompson Gale, 2007), 19: 418.

[2] Hayreddin Karaman vd., *Kur'an Yolu*, *Türkçe Meâl ve Tefsir,* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 1: 122. Karaman vd., *Kur'an Yolu, Türkçe Meâl ve Tefsir*, 2: 585. Karaman vd., *Kur'an Yolu, Türkçe Meâl ve Tefsir*, 4: 231.

Fazlullah Esterabadi *Câvidânnâme* adlı eserinde Hayme-i Mî'âd'ı Hz. Âdem'in bir sembolü olarak düşünür ve ikisi arasındaki benzerliklere dikkat çeker. Onun bu yorumu, takipçileri tarafından sıklıkla tekrarlanır. Hurufi-Bektaşi şairler tarafından meydana getirilen mesnevi, tuyuğ, gazel ve kasidelerde Hayme-i Mî'âd kavramının kullanıldığı görülür.

Bu makalede şu sorulara yanıt aranacaktır: Hayme-i Mî'âd'ın kökeni nedir? Hurufiler niçin Hayme-i Mî'âd'ı Hz. Âdem'in bir sembolü olarak düşünmüşlerdir? Divan şiirinde Hayme-i Mî'âd nasıl işlenmiştir? Hayme-i Mî'âd kavramından yalnız Hurufi-Bektaşi şairler mi bahsetmektedir yoksa Hurufi olmayan şairlerin eserlerinde de Hayme-i Mî'âd geçmekte midir?

Makalenin ilk bölümü Hayme-i Mî'âd'ın *Tevrat*'ta nasıl geçtiğini, Musevi ve Hristiyan kültürünün bu çadıra nasıl bir mana verdiğini anlatmaktadır. İkinci bölüm, Hurufiliğin temel düşüncelerini özetlemektedir. Üçüncü bölüm Fazlullah Esterabadi'nin *Câvidânnâme*'sinde ve diğer Hurufi metinlerinde Hayme-i Mî'âd'a dair yapılan yorumları konu almaktadır. Dördüncü ve beşinci bölümler klasik Türk edebiyatına ait mesnevilerde ve divanlarda Hayme-i Mî'âd'ın tespitine dair yapılan tarama verilerinden bahsederek başlamakta, elde edilen bulgulardan hareketle bu kavramın Hurufi-Bektaşi Türk şairlerinin eserlerinde nasıl ele alındığını örnekler üzerinden göstermektedir.

## 1. Tevrat'ta Hayme-i Mî'âd

*Tevrat*'ın ikinci bölümü olan Çıkış, Hz. Musa'nın İsrailoğullarını Mısır'daki esaretten kurtarmasını ve vaat edilmiş topraklara doğru götürmesini konu alır. İsrailoğullarının Hz. Yakup önderliğinde ve Hz. Yusuf'un imkân tanımasıyla Mısır'a gelişi, Hz. Yusuf'u tanımayan bir firavun tarafından köle edilişleri ve onların köleliği sırasında Hz. Musa'nın doğuşu bu bölümün bahsettiği ilk olaylardır[3]. Çıkış'ın bahsettiği en son olay ise Hz. Musa tarafından, Mısır'dan çıkışın ikinci yılının birinci ayının birinci günü, Rabb'in isteği doğrultusunda Buluşma Çadırı'nın (Hayme-i Mî'âd'ın) kurulup döşenmesi, ardından Rabb'in izzetinin bu meskeni doldurmasıdır.[4]

İsrailoğullarını Mısır'dan çıkardıktan sonra Hz. Musa, Rab tarafından kırk gün ve kırk gece süre ile Tur Dağı'na çağrılır. Rabb'in dağda Hz. Musa'ya ilk emri İsrailoğullarından Rabb'e takdim için hediyeler toplaması ve Rabb'in isteği doğrultusunda bir mesken (Hayme-i Mî'âd) yapılmasıdır:

> Ve Rab Musa'ya söyleyip dedi: "İsrailoğullarına: Bana takdime getirsinler, diye söyle; yüreğinden veren her adamdan benim takdimemi alacaksınız. Ve onlardan alacağınız takdimeler şudur: Altın ve gümüş ve tunç ve lâcivert ve erguvanî ve kırmızı ve ince keten ve keçi kılı ve kırmızı boyalı koç derileri ve yunusbalığı derileri ve akasya ağaçları, kandil için yağ, mesh yağı için ve hoş kokulu günnük için baharat, akik taşları ve efod için ve göğüslük için kakılacak taşlar. Ve aralarında oturayım diye benim için makdis yapsınlar. Meskenin örneğine ve bütün takımlarının örneğine, sana göstermekte olduğum her şeye göre, öyle yapacaksınız.[5]

Rab, ilk emrinin ardından, kendisi için istediği meskenin inşa edilmesi ve düzenlenmesi hakkında oldukça ayrıntılı tasvirlerde bulunur. Rabb'in Tur Dağı'nda vereceği emirler, içi de dışı da saf altın kaplı bir sandığa konacaktır. Bu sandığın uzunluğu iki buçuk, eni bir buçuk ve yüksekliği bir buçuk arşın olacaktır. Sandık akasya ağacından yapılacaktır. Sandığın etrafında altından pervazlar, alt tarafında ise altından yapılmış dört halka bulunacaktır. Sandık, bu halkalardan geçirilmek üzere yapılmış akasya ağacından mamûl kollarla taşınacaktır. Sandığın üzerinde kefaret örtüsü bulunacaktır. İkinci olarak, yine akasya ağacından bir sofra

[3] Kitabı Mukaddes (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi Yayınları, 1981), 54.

[4] Kitabı Mukaddes, 96-97.

[5] Kitabı Mukaddes, 78.

yapılacaktır. Bu sofranın uzunluğu iki, eni bir ve yüksekliği bir buçuk arşın olacaktır. Sofra altınla kaplanacak ve sofranın etrafında altın pervazlar bulunacaktır. Tıpkı ahit sandığında olduğu gibi sunak sofrası için de dört altın halka yapılacak, bu halkalardan geçirilecek kollar akasya ağacından olacak ve sofra böylece taşınacaktır. Üçüncü olarak, saf altından yedi kollu şamdan yapılacaktır.[6]

Bahsi geçen kutsal eşyaları içinde barındıracak mesken (Hayme-i Mî'âd) on perdeden yapılacaktır. Lacivert, kırmızı ve erguvan renkli kumaşlarla yapılacak olan bu perdelerin uzunluğu yirmi sekiz ve eni dört arşın olacaktır. Perdelerin beşi çadırın bir yanında, diğer beşi ise öbür yanında birleştirilecektir. Her iki perde grubunda ellişer ilik bulunacaktır. İlikler birbirine karşılıklı olacak ve elli altın kopça ile birleştirilecektir. Böylece mesken bir ve bütün olacaktır. Meskenin üzerindeki çadır, keçi kılından yapılmış on bir perdeden oluşacaktır. Her perdenin uzunluğu otuz, eni dört arşın olacaktır. Beş perde çadırın bir yanında, altı perde ise öbür yanında birleştirilecektir. Altıncı perde çadırın ön tarafına gelecek şekilde ayarlanacak ve katlı hâlde duracaktır. Her iki taraftaki perdelere ellişer ilik yapılacak ve bu ilikler elli adet tunç kopça ile birleştirilecektir. Böylece çadır bütün bir hâl alacaktır. Çadır kırmızı boyalı koç derisinden bir örtü ve onun üstünde bulunacak olan yunus balığı derisinden yapılmış bir örtüyle örtülecektir. Çadırın kuzeyinde yirmi, güneyinde yirmi, batısında altı, çadırın dört köşesine ise ikişerden sekiz adet pencere yapılacaktır. Her pencerenin altında gümüşten yapılmış ikişer taban bulunacaktır. Kuzey, güney ve batı yönündeki çerçeveler için akasya ağacından mamûl beşer adet mertek yapılacaktır. Çerçeveler ve mertekler altınla kaplanacaktır. Lacivert, kırmızı ve erguvan renginde ince ketenden bir perde yapılacak, bu perde dört gümüş taban üstündeki altın kaplı dört akasya direğine altın kopçalarla asılacaktır. Sandık perdenin içine, sofra ise perdenin dışına konacaktır. Şamdan, sofranın önüne konacaktır. Sofra çadırın kuzey, şamdan ise güney tarafına düşecektir. Çadırın kapısı lacivert, kırmızı ve erguvan rengi ince ketenden yapılacak; altınla kaplanmış akasya ağacına yine altın çengellerle asılacaktır.[7]

Çıkış'ın yirmi yedinci babında Rab, meskene ait sunağın ve avlunun nasıl olacağına dair talimatlarını sıralar.[8] Yirmi sekizinci bap, din adamlarının kıyafetlerine dairdir. Yirmi dokuzuncu bap, Toplanma Çadırı'ndaki sunakta boğa ve koç gibi hayvanların nasıl kurban edileceği hakkındadır. Otuzuncu bap, sunakta yakılacak tütsü, İsrailoğullarından her bir ferdin Toplanma Çadırı'nın hizmetinde kullanılmak üzere Rabb'e vereceği fidye, ibadetlerden önce suyla temizlenme gibi konuları kapsar. Otuz birinci bapta Rab, İsrailoğullarından Betsalel'i ve Oholiab'ı Toplanma Çadırı'nı yapma hususunda yardımcı olsunlar diye görevlendirir. Ayrıca, kutsal cumartesi gününe bağlı kalmaları için İsrailoğullarını uyarır. Hz. Musa'ya, bizzat kendisinin yazdığı iki adet taş levha verir. Nihâyet Hz. Musa, Tur Dağı'ndaki kırk günü doldurup kavminin yanına döner.[9] Otuz altıncı, otuz yedinci, otuz sekizinci ve otuz dokuzuncu baplar Rabb'in istediği her şeyin (Toplanma Çadırı, çadırın içindekiler ve din adamlarının giysileri) yapılışını anlatmaktadır: "İsrailoğulları Rabb'in Musa'ya emrettiği her şeye göre bütün işi böyle yaptılar. Ve Musa bütün işi gördü ve işte, onu yapmışlardı; Rab nasıl emretti ise onu öyle yapmışlardı ve Musa onları mübarek kıldı".[10] Kırkıncı bap, İsrailoğulları tarafından hazırlanan tüm malzemelerin, Hz. Musa tarafından Rabb'in emrine uygun bir şekilde birleştirilip toplanma çadırının kurulmasıyla ilgilidir. Sonunda Rab, kendisi için kurulan çadıra yerleşir ve böylece Çıkış bölümü son bulur:

[6] Kitabı Mukaddes, 78-79.

[7] Kitabı Mukaddes, 79-81.

[8] Kitabı Mukaddes, 81.

[9] Kitabı Mukaddes, 87.

[10] Kitabı Mukaddes, 96.

> Böylece Musa işi bitirdi. O zaman bulut toplanma çadırını örttü ve Rabbin izzeti meskeni doldurdu. Ve Musa toplanma çadırına giremedi çünkü bulut onun üzerinde duruyordu ve Rabbin izzeti meskeni doldurmuştu. Ve İsrailoğulları, bütün göçlerinde, bulut meskenin üzerinden kaldırıldığı zaman göç ederlerdi; fakat bulut kaldırılmazsa kaldırıldığı güne kadar göç etmezlerdi. Çünkü bütün göçlerinde, bütün İsrail evinin gözleri önünde, Rabb'in bulutu gündüzün mesken üzerinde idi ve geceleyin onda ateş vardı.[11]

Görüleceği üzere *Tevrat*'ın Çıkış bölümünün yarıya yakını Buluşma Çadırı hakkındadır. Bu çadırın yapılmasına dair Rabb'in en ince ayrıntısına dek kesin emirleri ve İsrailoğullarının Rabb'in isteğini yerine getirmek üzere özverili çalışmaları yirmi beşinci baptan kırkıncı baba dek anlatılır. Bu durumda Buluşma Çadırı'nın Musevilik için oldukça önemli bir konumda olduğu söylenebilir. Rabb'in, Toplanma Çadırı'nın yapılmasına dair ayrıntılı ve kesin emirleri, bu emirlerde sembolik bir mana olup olmadığı şüphesine neden olmaktadır. Ancak *Tevrat*'ta, Rab tarafından verilen emirlerin sembolik bir manası olduğuna dair bir işaret bulunmamaktadır. Israel Abrahams, Buluşma Çadırı'na ve çadırın mobilyalarına dair *Tevrat*'ta verilen ölçülerin reel mi yoksa sembolik mi olduğunun belirsizliğini vurgular. Müfessirlerin; oldukça ağır perdeleri çadırın ahşap desteklerinin nasıl taşıdığını, Merari klanının yalnızca dört yük arabasıyla yüzlerce ayak uzunluğundaki perdeleri, dört ton gümüşü ve üç yüz bronz temeli çölde nasıl naklettiklerini anlayamadıklarını söyler. Süleyman Mabedi'nin yapımı için Fenikelilere ihtiyaç duyan İsrailoğullarının o dönemde bu çadırı taşıyacak kadar yetenekli olmadıklarına dair şüphesini dile getirir. Ayrıca, esaretten yeni kurtulmuş bir halkın, Rabb'in istediği biçimde bir çadır yapabilecek kadar zengin olamayacaklarını düşünür. Ona göre, çölde önemli bir role sahip olan Buluşma Çadırı'ndan Kenan diyarına yerleşildikten sonra pek az söz edilmesi *Tevrat*'taki anlatımın gerçekliğinin sorgulanmasını gerektirir. Yazar, İsrailoğullarının Mısır'dan büyük bir zenginlikle ve inşa konusunda önemli bir yetenekle ayrılma ihtimalini göz ardı etmez. Yine de bazı yorumcuların Buluşma Çadırı'nı Tanrı'nın değil ama Hz. Musa'nın barınma mekânı olduğuna ya da göç sonrasında uydurulmuş, hayal ürünü ve tarih-dışı bir mekân olduğuna dair görüşlerini paylaşır.[12] Teolojik açıdan bakılınca Buluşma Çadırı'na dair ölçülerin Rab tarafından yedi ve onun katları olarak belirlenmesi ilahi tasarımın mükemmelliğine işaret eder. Bir başka açıdan Buluşma Çadırı; kutsal alan, ritüel, rahipler ve halkın Rab ile kutsal bir birliktelik içinde birleştiği bir yerdir yani Rab yalnızca yaratılışın Tanrısı değil tarihsel süreçte etkin bir Tanrı'dır.[13]

Nebi Bozkurt'un belirttiğine göre İsrailoğulları, Mısır'dan çıktıktan sonra uzun bir süre boyunca göçebe yaşamışlardır. Meskenleri çadır olan İsrailoğullarının mabedi de Buluşma Çadırı'dır. Bu çadır, içerisinde ahit sandığını barındırır. Ahit sandığı Süleyman Mabedi'nin inşasına dek Buluşma Çadırı içerisinde muhafaza edilmiştir.[14] Başka bir deyişle Buluşma Çadırı, Süleyman Mabedi inşa edilene dek İsrailoğullarının en önemli mabedi ve tabii ki kıblesidir. Bu perspektiften düşünülünce, *Kitabı Mukaddes*'te Buluşma Çadırı'na dair ölçülerin en küçük ayrıntısına dek verilmesi -sembolik bir manadan öte- bu mabedin önemiyle alakalıdır. Yehova Şahitleri tarafından *Kutsal Kitaptan Değerli Dersler* adıyla bastırılan popüler kitapta da Hz. Musa'nın kutsal çadırından, herhangi sembolik manadan uzak bir somut gerçek olarak bahsedilmektedir.[15] Henry Leopold Ellison, Çıkış bölümünde Buluşma Çadırı'na dair pek çok ayrıntı verilmesini ve Rabb'in her emrinin sadakatle yerine getirildiğinin söylenmesini herhangi bir sembolizme değil, imanlı kişilerin bundan ders çıkarmasının amaçlanmasına dayandırmaktadır.[16]

[11] Kitabı Mukaddes, 97.

[12] Abrahams, "Tabernacle", 421-422.

[13] Abrahams, 423.

[14] Nebi Bozkurt, "Çadır", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 8: 158.

[15] *Kutsal Kitaptan Değerli Dersler*, (Watch Tower Bible and Tract Society of Pennsylvania: Pennsylvania, 2021), 64-65, https://www.jw.org/tr/kutuphane/kitaplar/kutsal-kitaptan-oykuler-dersler/5/kutsal-cadir-musa/

[16] Henry Leopold Ellison, *Exodus* (Pennsilvania: The Westminister Press, 1982), 197.

Israel Abrahams'a göre Buluşma Çadırı'nın üç farklı işlevi bulunmaktadır: İlk olarak, burası Rabb'in İsrailoğulları arasındaki konutudur. İsrailoğulları Rabb'in kendini ortaya çıkardığı kutsal Tur Dağı'ndan ayrılmak zorunda kalsalar da Rab, Buluşma Çadırı sayesinde onların arasında yaşamaya devam etmiştir. Böylece çadır, Rabb'in daima İsrailoğulları ile birlikte olduğunun bir sembolüdür. İkinci olarak, Buluşma Çadırı kurban, ibadet töreni, Kefaret Günü Kutlaması gibi temel ritüellerin mekânı olması yönüyle İsrail kültürünün merkezidir. Son olarak, Buluşma Çadırı Rabb'in zuhur ettiği, kendisini çadırın üzerinde bulut olarak gösterdiği ve Hz. Musa ile bizzat konuştuğu mekândır.[17]

Desmond Alexander'a göre Buluşma Çadırı Tanrı'nın mekânıdır. Çadırın taşınabilir olması, İsrailoğulları nereye giderse gitsin, Tanrı'nın daima onlarla olacağını gösterir. Mısır'daki kölelikten kurtulan İsrailoğulları, artık gerçek hükümdarın (Tanrı'nın) hizmetindedir. Tanrı, İsrailoğullarına, vadedilmiş topraklara dek rehberlik edecek ve oraya varınca Buluşma Çadırı yerini yeni bir mabede bırakacaktır. Çadırın tasarımı, Tanrı'nın kutsal doğasını yansıtmaktadır. Bu çadır, adeta bir hükümdar için düzenlenmiştir; sıradan bir çadır değildir. Çadırın dış perdesi, günahkârları Tanrı'dan ayırır ve böylece yalnızca günahlarının kefaretini ödemiş olanların Tanrı'ya yaklaşabileceğini düşündürür. Ayrıca çadırın bir buluşma yeri olması, Tanrı ile insanların bir araya gelişini simgelemektedir.[18] *Kitabı Mukaddes* müfessirlerinden William MacDonald, Buluşma Çadırı'na dair yaptığı açıklamada, Rab tarafından verilen emirlerdeki sayısal değerlere dair sembolik bir yorum yapmaz, *Tevrat*'ta yazılan ile yetinir.[19] Bununla beraber MacDonald, Buluşma Çadırı'nın *Kitabı Mukaddes*'te ne kadar geniş bir yer kapladığı ve dolayısıyla Rab için ne kadar önemli olduğuna değinir. Buranın Rab için bir mesken olacağını söyler ve Buluşma Çadırı'nın her bir kısmının Hristiyanlara Hz. İsa'nın kişiliği, işi ve Tanrı'ya yaklaşma yolu ile ilgili manevi dersler verdiğini söyler. Günahın insan ile Tanrı arasında engel oluşturduğunu ancak Tanrı tarafından tayin edilmiş bir rahibin (Hz. İsa'nın) sayesinde bu engelin aşılabileceğini ifade eder.[20] Ardından *Yuhanna İncili*'ndeki bir ayeti[21] kanıt olarak sunup Buluşma Çadırı ile Hz. İsa arasında bir paralellik kurar.[22] MacDonald'ın bu düşüncesi J. Vernon McGee[23], T. Desmond Alexander[24] ve W. W. Patterson[25] gibi pek çok yazar tarafından da desteklenmektedir. Dolayısıyla Buluşma Çadırı'nı Hz. İsa'nın bir sembolü olarak görmek Hristiyanlar arasında yaygındır.

*Kur'an*, İsrailoğullarının Mısır'dan çıkışı ve vadedilmiş topraklara ilerleyişi konusunda *Tevrat*'la pek çok açıdan ortaktır ancak *Kur'an*'da Buluşma Çadırı'ndan bahsedilmez. Rabb'in İsrailoğullarıyla beraber olduğunu sembolize eden Buluşma Çadırı'nın aksine, *Kur'an*'da İsrailoğulları, kendilerine vadedilmiş topraklar için savaşmaktan çekinmişler ve "Ey Mûsâ! Onlar orada bulundukları sürece biz oraya asla girmeyeceğiz. Sen ve Rabb'in gidin savaşın; biz burada oturacağız." diyerek yoldan çıkmışlardır. Böylece vadedilmiş topraklar tam kırk yıl süreyle onlara haram kılınmış ve onlar çölde şaşkın bir hâlde dolaşmışlardır.[26] Yani Allah, İsrailoğullarıyla beraber olmayıp onları bir süreliğine kendinden uzaklaştırmıştır. Bundan dolayı İslami kaynaklarda –İsrailiyattan faydalananlar hariç olmak üzere- Buluşma Çadırı'na dair pek bir bilgi bulunmaz. Bununla birlikte Hurufiler, Hz. Musa'nın Buluşma Çadırı'nı (Hayme-i Mî'âd'ını) Hz. Âdem'in bir sembolü olarak

[17] Abrahams, "Tabernacle", 421.

[18] T. Desmond Alexander, *Aden Bahçesinden Vaat Edilen Topraklara Pentakuka Giriş*, çev. İbrahim (İstanbul: Gerçeğe Doğru Kitapları, 2012), 146-159.

[19] William MacDonald, *Believer's Bible Commentary* (Nashwille: Thomas Nelson Publishers, 1995), 116-117.

[20] MacDonald, *Believer's Bible Commentary*, 114-115.

[21] Ayet şudur: "Ve kelâm beden olup inayet ve hakikatle dolu olarak aramızda sakin oldu; biz de onun izzetini, Babanın biricik oğlunun izzeti olarak gördük." Kitabı Mukaddes, 92.

[22] MacDonald, *Believer's Bible Commentary*, 121.

[23] J. Vernon Mcgee, *The Tabernacle: God's Portrait of Christ* (Thru the Bible Radio Network, 2002), 9-28.

[24] Alexander, *Aden Bahçesinden Vaat Edilen Topraklara Pentakuka Giriş*, 160-162.

[25] William West Patterson, *Tabernacle* (Washington, 1975), 2.

[26] Karaman vd., *Kur'an Yolu, Türkçe Meâl ve Tefsir*, 2: 243-244.

pek çok eserde söz konusu etmişlerdir. Hurufilerin Hayme-i Mî'âd'ı nasıl yorumladıklarına geçmeden önce Hurufiliğin temel düşünceleri hakkında özet bir bilgi verilmesi uygun olacaktır.

## 2. Hurufiliğin Temel Düşünceleri

Hurufilik tüm âlemde Arap alfabesinin yirmi sekiz ve Fars alfabesinin otuz iki harfini müşahede etmeye çalışan bir anlayıştır. Hurufiliğe göre mümkün olan tüm harflerin sayısı otuz ikidir ve Allah bizzat bu otuz iki harften ibarettir.[27] Allah'ın harf olması, isim ile isimlenenin (müsemmanın) aynılığı ilkesine dayanır.[28] Allah her şeyi iki harfle yani "Kün (كن)!" emriyle yaratmıştır. Bundan dolayı her şeyin aslı harftir. Böylece Hurufiler madde ile mana (harf) arasındaki ayrımı ortadan kaldırırlar ve kâinattaki her şeyde sözü müşahede edilebilir bir unsur olarak görürler.[29] Yaratılan ve Yaratıcı harften ibaretse bütün her şey Hakk'ın bizzat kendisidir.[30] O hâlde evrende hakikatte Allah'tan başkası yoktur. Hurufiler, yaratılanlarda bulunan harfleri müşahede ederek Hakk'a ulaşmaya çalışırlar. Onlara göre zaman, mekân, ibadetler, isimler, kutsal kitaplar ve diğer her şey yirmi sekiz ve otuz iki harfin müşahedesi için bir araçtır. Nihai amaç ise Allah'ın yüzünü görmektir: "Şimdi iy tâlib-i hakîkat-i Hakk Te'âlâ bilgil kim murâd âferînîş-i eşyâdan anun zâtını ve sıfatını bilmek ve tanımak içündür".[31]

Hurufiler Bakara suresinin 31. ayetini[32] Allah'ın otuz iki ilahi harfi Hz. Âdem'in yüzüne hatlar vasıtasıyla yazması olarak düşünürler. Bundan dolayı Allah Hz. Âdem'i kendi sureti üzerine yaratmıştır.[33] Hz. Âdem Allah'ın aynasıdır.[34] Hz. Âdem'in vücudu kâinattaki bütün ilimleri kapsar. Her şeyin bilgisini barındıran *Levh-i Mahfûz* adlı yüce kitap, Hz. Âdem'in vücududur.[35] Namazın amacı Hz. Âdem'in otuz iki ilahi harfi barındıran vücudunu yüceltmektir. İslam'ın ilk yıllarında Mescid-i Aksa'yı kıble edinerek namaz kılmanın manası Hz. Âdem'in göğsü ve sırtının oranın toprağından yaratılmasından ileri gelmiştir.[36] Kâbe yeryüzünün anasıdır. Hz. Âdem'in başı Kâbe toprağından yaratılmıştır. Hz. Âdem'in yüzünde yedi adet ümmî hat bulunduğu için hacda Kâbe'nin yedi defa tavaf edilmesi emredilmiştir. Yani Kâbe'nin kıble olması ve oranın tavaf edilmesi de Hz. Âdem'in vücudunu yüceltmek içindir.[37] Allah'ın hanesi Hz. Âdem'in vücududur. İnsanlığın aslı olan Hz. Âdem, tüm yeryüzünden yaratılmıştır.[38] Demek ki Hz. Âdem'i yani insanı anlamak hem kâinatı hem de Allah'ı anlamanın en doğrudan yoludur. Böylece insan, en önemli hakikat olarak belirir. Dinî ibadetler, kâinat, zaman, mekân ve Allah ancak insanı anlamakla anlaşılır.

[27] Fazlullah Esterabadi, *Câvidân-nâme, Dürr-i Yetîm İsimli Tercümesi*, çev. Derviş Murtaza, haz. Fatih Usluer (İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2012), 400. Seyyid Nesîmî, *Hakikatlere Giriş (Mukaddimetü'l-Hakâyık)*, haz. Fatih Usluer (İstanbul: Revak Yayınları, 2017), 70.

[28] Fazlullah Esterabadi, *Câvidân-nâme, Dürr-i Yetîm İsimli Tercümesi*, 126. Seyyid Nesîmî, *Hakikatlere Giriş (Mukaddimetü'l-Hakâyık)*, 70.

[29] Abdülbaki Gölpınarlı, *100 Soruda Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatler* (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1969), 145. Seyyid Nesîmî, *Hakikatlere Giriş (Mukaddimetü'l-Hakâyık)*, 70.

[30] Fazlullah Esterabadi, *Câvidân-nâme, Dürr-i Yetîm İsimli Tercümesi*, 122. Seyyid Nesîmî, *Hakikatlere Giriş (Mukaddimetü'l-Hakâyık)*, 71.

[31] Seyyid Nesîmî, 71.

[32] "Ve Âdem'e bütün isimleri öğretti. Sonra bunları meleklere gösterip "Sözünüzde doğru iseniz şunların isimlerini bana söyleyin" dedi." Karaman vd., *Kur'an Yolu, Türkçe Meâl ve Tefsir*, 99-100.

[33] Fazlullah Esterabadi, *Câvidân-nâme, Dürr-i Yetîm İsimli Tercümesi*, 38.

[34] Fazlullah Esterabadi, 39.

[35] Fazlullah Esterabadi, 41.

[36] Fazlullah Esterabadi, 48-50.

[37] Fazlullah Esterabadi, 206-208.

[38] Fazlullah Esterabadi, 213-215.

## 3. Hurufilerin Hayme-i Mî'âd Yorumu

Hurufilere göre Mescid-i Aksâ ve Kâbe, Hz. Âdem'in vücudunun yaratıldığı yerler olmaları dolayısıyla kıble olarak kabul edilmiştir. Her ikisi de Hz. Âdem'in sembolüdür. *Kur'an*'da adı geçen Mescid-i Aksâ[39], İslam âlimleri ve araştırmacılar tarafından Beytü'l-Makdis olarak kabul edilir.[40] Beytü'l-Makdis ise Hz. Süleyman tarafından Hayme-i Mî'âd'ın yerine yaptırılmıştır, bu çadırın içindekiler de yeni mabedin içine konmuştur.[41] Eğer Beytü'l-Makdis kutsal bir alansa ve bir dönem kıble olarak kabul edilmişse ondan önce Rabb'e ait kutsal bir mekân olan Hayme-i Mî'âd da kutsaldır ve Beytü'l-Makdis'ten evvelki kıbledir. Hurufiler Kâbe ile Beytü'l-Makdis'i/Mescid-i Aksâ'yı Hz. Âdem'den dolayı kutsal olarak kabul ederler ve Hz. Âdem'in bunların toprağıyla yaratıldığını öne sürerler. Hz. Âdem ile iki kıble arasındaki ilişki, Hz. Âdem ile Hayme-i Mî'âd arasında da olmalıdır. Hurufiler bu ilişkiyi Rab tarafından Hz. Musa'ya Hayme-i Mî'âd'ın inşasına dair bildirilen ölçülerle Hz. Âdem'in vücut aksamı arasında tesis ederler. Bu düşünce, Fazlullah Esterabadi'nin *Câvidânnâme*'sinden örneklerle açıklanmaya çalışılacaktır.

Fazlullah Esterabadi'ye göre Hz. Âdem'in ve âdemoğlunun sırtı Beytülmakdis toprağından yaratılmıştır. Bundan dolayı Hz. Musa, Hz. Âdem'in sembolü olan Hayme-i Mî'âd'ı ilk olarak Beytü'l-Makdis'in zemini üzerinde inşa etmiştir. Hayme-i Mî'âd'ın bir tarafında bulunan elli çadır ipi, Hz. Muhammed'in konuştuğu dil olan Arapçanın yirmi sekiz harfi ile bu harflerde bulunan yirmi iki noktanın toplamıdır. Çadırın yapımında kullanılan on bir parça perdenin her birinin uzunluğu Rab tarafından yirmi sekiz arşın olarak belirlenmiştir. Bu ölçü de Arap alfabesindeki yirmi sekiz harfe işaret eder. On bir parça perdenin her biri dört arşın genişliğindedir. Perdelerin her birinin uzunluğu ile genişliği toplanınca otuz iki sayısına ulaşılır. Bu sayı ise, Hz. Âdem'in nutkundaki harflerin sayısıdır. Esterabadi'ye göre mümkün olan tüm harflerin sayısı otuz ikidir, Fars alfabesi de otuz iki harften oluşur. Dolayısıyla Hayme-i Mî'âd Arap alfabesinin yirmi sekiz ve Fars alfabesinin otuz iki harfine işaret eder. Çadırın on bir parça perdesi Hz. Muhammed'in seferde kıldığı bir günlük farz namazın rekâtlarının toplamıdır. Perdenin eni olan dört arşın on bir ile toplanırsa Hz. Muhammed'in cuma günü kıldığı farz namazın rekâtları toplamı olan on beşe ulaşılır. Demek ki Hayme-i Mî'âd, İslam'daki farz namazların rekât sayılarına da işaret etmektedir. Esterabadi'ye göre Allah'ın yüzü Hz. Âdem'in yüzünden ibarettir. Bizzat yirmi sekiz ve otuz iki harf olan Allah, Hz. Âdem'i de buna uygun yaratmıştır. Hz. Âdem'in yüzündeki hatlar saç-sakal-anfekanın oluşturduğu birer hat, iki burun kılı, iki kaş ve dört kirpik olmak üzere on bir eder.[42] Bundan dolayı Rab, çadırın on bir perdeden yapılmasını emretmiştir. Çadırın sağ ve solundaki çadır iplerinin ellişer adet olması Hz. Âdem'in ellerine ve ayaklarına göredir. Âdem'in sağ tarafındaki el ve ayak eklemleri Arap alfabesindeki yirmi sekiz harf kadardır. Bu harflerin yirmi iki noktası vardır. Bundan dolayı elli sayısı, sağ taraftaki el ve ayak eklemlerine işarettir. Bunun aynısı, çadırın sol tarafındaki ipler için de geçerlidir. Hz. Âdem'in ve dolayısıyla insanın yüzünde otuz iki ilahi harf bulunur. Çadır iplerinin eni ve boyunun toplamı kâmil bir yüze işaret eder. Böylece Hayme-i Mî'âd'ın Hz. Âdem/insan ile yirmi sekiz ve otuz iki harfe ait bir sembol olduğu ortaya çıkar:

[39] Karaman vd., *Kur'an Yolu, Türkçe Meâl ve Tefsir*, 3: 457.

[40] Nebi Bozkurt, "Mescid-i Aksâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004), 26: 268. Hayri Erenay, "Ayet ve Hadisler Işığında Kudüs ve Mescid-i Aksâ", *Kocaeli İlâhiyat Dergisi* 7/1 (2023): 177-181. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2022), 3: 880.

[41] Kitabı Mukaddes, 9-21.

[42] "Hayme'nin dikildiği kumaşların sayısı, enleri ve genişlikleri de Hayme'nin insandan kinaye olduğunu gösterir. Örneğin Hayme'nin 11 parça kumaşı, insan yüzündeki şu 11 hat hizasındadır: Saç, sakal ve anfekanın birlikte oluşturduğu 1 hat, 2 burun kılları, 2 kaş ve 4 kirpik, 2 bıyık. Her parçanın 6 yönü vardır ve parçanın kendisiyle 7 yapar. Her parçanın 4 unsurdan oluşması nedeniyle de toplam 28 hat hizâsında olarak 28 yapar. Dolayısıyla bir hattın hizasında olan her bir parça kumaşın uzunluğu da 28 arşın olarak kesilmiştir." Fatih Usluer, *Hurufilik* (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2009), 346-347.

> Vücûd-ı Âdem ve evlâd-ı Âdem Beytü'l-Makdis'den ki makâm-ı hilkat-i zahrdır zâhir ola bir vech ile cümle ol zemîn içinde mahşûr olalar bu cihetden Mûsâ aleyhi's-selâm Hayme-i Mî'âd'ı evvel ol zemîn içinde bünyâd etdi ve onun her tarafına elli tınâb koydu ki iki kez elli ola, elli harf ve nokta-i kitâbet-i Hazret-i Risâlet aleyhi's-selâm adedince. Ve on bir şukka ki her şukkası yirmi sekiz arş ola yirmi sekiz kelime-i Muhammed adedince ki on bir rekat Hazret-i Risâlet'in sefer namazıdır ve dört arş eni ki on beş ola. Ve her şukkanın kaddi yirmi sekiz arş ve çahâr arş arzı ki otuz iki ola, otuz iki kelime-i ilâhî adedince ve ol haymeyi Tevrat'da Hayme-i Mî'âd okurlar ki Hazret-i Risâlet'in yirmi sekiz kelimesi ve otuz iki Âdem aleyhi's-selâmın kelimesi misâlidir ve Resûl aleyhi's-selâm salâtı on yedi rekat ve on beş rekat onun adedince edâ etdi ve onun ümmetlerine vâcib eyledi ki
>
> وَالَّذِينَ هُمْ عَلَى صَلَوَاتِهِمْ يُحَافِظُونَ أُولٰئِكَ هُمُ الْوَارِثُونَ[43]
>
> -el âyet- Hayme-i Mî'âd ki nümûdâr-ı Âdem'dir Mûsâ aleyhi's-selâm ola ki râst eylemiş idi şöyle ki Tûr'da Hüdâ-yı Teâlâ koydu onun için ki Hüdâ sûreti Âdem'dir ve Âdem kelime-i Tevrat'tır ve elvâh ki sûret-i kerrûbîn idi ve vardır ve Hüdâ Mûsâ'ya söyledi ki dürüst on bir şukka eyle ki ibâretdir sûret-i hatt-ı vech-i Âdem'den ki onun hatt-ı lebini hatt-ı rûy ve ser ile şiddet-i ittisalden bir tutulmuşdur ki ol hem nişâne ola ki köse âdemde şiddet-i ittisâl yokdur ve tutmak gerek ve söyledi ki gerekdir ki ol on bir şukkanın tûlü yirmi sekiz arş ola ve dahî arzı dört ola tâ otuz iki lafzın akdi tamâm ola ve ol elvâhı onun içinde koya ve tâbûta çahâr halka buyurdu ki çün hatt-ı istivâ üzerine hatt-ı leb ve şa'r-ı serden geçesin dört hat zâhir olur ve onun her tarafında elli tınâb buyurdu yirmi sekiz engüşt-i dest u pâ cihetiyle ki her tarafında elli misâlidir ki asıldır pes ol hayme ki kaddi yirmi sekiz arş ve arzı dört arşdır ki rûy-ı kâmilin hey'âtıdır ki ol dört arş arz ki şukkanın enidir ol iki şârib yeridir ve mehâsinin iki tarafıdır ki yirmi sekiz harf ve nokta ki ellidir ki ol vechin misâlidir ve ba'd-ez-ân yirmi sekiz harf ve nokta ki ellidir her tarafın yirmi sekiz bend-i engüşt-i dest u pânın mafsalı misâlidir ol ma'nâ ile ki bunlar yirmi sekiz bend-i engüşt-i dest u pânın iki tarafındandır ve ol elli harf ve nokta bunların alemidir pes haymenin her tarafı elli tınâb ola ve ol tınâb hayme ile muttasıl ola ve ol haymeye Hayme-i Mî'âd diye isim eyledi onun için ki ol kimse mev'ûd-ı Hüdâ'dır ki ol hayme onun misâlidir.[44]

Yukarıda bahsi geçen hususlar, *Câvidânnâme*'den alınan aşağıdaki kısımda da tekrarlanır ancak burada Fazlullah Esterabadi, Hz. Musa'nın Hayme-i Mî'âd aracılığıyla Hz. Âdem'i ve Hz. Muhammed'i müşahede ettiğini belirtir:

> Yirmi sekiz ve otuz iki Âdem ve Muhammed aleyhi's-selâmdır ve bu ma'nâ üzerine delîl Hayme-i Mî'âddır yani Hayme-i Mî'âd ki Hakk Teâlâ Mûsâ'ya emr eyledi ki vâdi-i Beytü'l-Makdis'de bir hayme yap ve on bir şukka eyle ve her şukkanın uzunluğunu yirmi sekiz ve enini dört arş eyle ve her cânibine elli tınâb eyle dedi ve Hazret-i Mûsâ nice ki Hakk Teâlâ emr eyledi öyle düzetdi. İmdi elli tınâb Muhammed aleyhi's-selâmın yirmi sekiz kelimesi ve yirmi iki noktası mukabilindedir ki elli harf ve noktadır ve on bir şukka olduğu yirmi sekiz kelimede on bir kelime-i ب ت ث ج خ ذ ز ش ض ظ غ mukabilindedir ki Hazret-i Resûl seferde on bir rekat salât bu on bir kelime-i müteşâbih mukâbilinde kılardı ve her şukkanın kaddi uzunlukda yirmi sekiz arş olduğu yirmi sekiz kelime-i Muhammed aleyhi's-selâm mukabilindedir ve her şukkanın eni dört arş olduğu dört kelime-i âdemiyye içindir ki lamelif kâim-i makâm-ı pâ ve çâ ve jâ ve gâdır ki yirmi sekiz kelime üzerine otuz iki olur ki Hazret-i Mûsâ Hayme-i Mî'âd'dan Âdem'i ve Muhammed'i müşâhede eylemiş ola pes bu vech ile Hayme-i Mî'âd Muhammed ve Âdem aleyhi's-selâm üzerine delîl oldu f'efhem.[45]

Esterabadi'ye göre Hayme-i Mî'âd ve namaz birbiriyle yakından ilgilidir. Kıblesiz namaz kabul olmaz. İslam'ın ilk kıblesi ise Mescid-i Aksâ'dır. Mescid-i Aksâ inşa edilmeden evvel o yer üzerinde Hayme-i Mî'âd bulunmaktadır. Miraç gecesinde Hz. Muhammed Mescid-i Aksâ'ya gitmiş ve Hz. Musa ile orada buluşmuştur.

[43] "Namazlarını titizlikle eda ederler. İşte vâris olacaklar bunlardır." Karaman vd., *Kur'an Yolu, Türkçe Meâl ve Tefsir*, 4: 9.

[44] Fazlullah Esterabadi, *Câvidân-nâme, Dürr-i Yetîm İsimli Tercümesi*, 71-72.

[45] Fazlullah Esterabadi, 297.

Allah tarafından emredilen günlük elli rekât namaz, Hz. Musa'nın tavsiyesi sayesinde beş rekâta tam da burada indirilmiştir. Fazlullah Esterabadi, İsra suresinin 1. ayetini[46] tevil ettiği bir yerde Hayme-i Mî'âd'a dair şunları söyler:

> Salât bî-kıble ve kıbleteyn dürüst değildir ve Mescidü'l-Harâm ve Mescid-i Aksâ yâd eyledi ve Mescid-i Aksâ'nın akabince Mûsâ aleyhi's-selâmın hikâyetine âgâz eyledi ki Mûsâ aleyhi's-selâm vâzı'-ı Hayme-i Mî'âd idi ki Mescid-i Aksâ ol yer üzerinde binâ olunmuşdur şöyle ki salâtın kesîr ve kalîl olduğunun bâbında ve muhâkâ Mi'râc gecesinde miyân-ı Resûlu'l-lâh ile Mûsâ aleyhi's-selâmın miyânında idi ve bu sûrenin âhiri tevhîd ve salât bahsidir.[47]

Musevi kaynaklarına göre Buluşma Çadırı Rabb'in barındığı ve dini ritüellerin gerçekleştirildiği bir merkezdir. Dolayısıyla burası, bir tür kıble olarak değerlendirilmektedir. Hayme-i Mî'âd, Fazlullah Esterabadi tarafından da Musevilerin kıblesi olarak kabul edilir: "Mûsâ aleyhi's-selâm yüzün Hayme-i Mî'âd'a eyleyip ibâdet eyledi ki on bir şukka sâhibidir ve her şukkası uzunlukda yirmi sekiz arşdır ki bundan hem murâd Muhammed aleyhi's-selâmdır ve dahî Âdem aleyhi's-selâmdan otuz ikidir."[48]

Âmiloğlu'nun *Arşnâme Tercümesi*[49] ve Ferişteoğlu'nun *Işknâme*[50] adlı eserleri Fazlullah Esterabadi'den tercüme edilmeleri dolayısıyla *Câvidânnâme*'deki Hayme-i Mî'âd yorumunu aynen barındırır. Vîrânî Abdal'ın *Fakrnâme*'sinde[51] ve Firişteoğlu'nun *Hidâyetnâme*'sinde[52] de Fazlullah Esterabadi'nin düşünceleri izinde yazılan bazı yorumlar mevcuttur.

Görüleceği üzere Hayme-i Mî'âd, Fazlullah Esterabadi ve takipçileri tarafından Hz. Âdem'in ve Hz. Muhammed'in bir sembolü olarak düşünülmektedir. Bu yaklaşım Hristiyanların Buluşma Çadırı'nı Hz. İsa'nın bir sembolü olarak düşünmesine benzer. Aradaki fark basittir: Hristiyanların hareket noktası Buluşma Çadırı'nda Rabb'in barınması iken Hurufilerin hareket noktası çadırın inşasında kullanılan ve Rab tarafından belirlenen ölçüler ile çadırın kurulduğu zemindir. Hristiyanlar çadırın İsa'ya işaret ettiğini *Yuhanna İncili*'nde geçen bir ayete dayandırmakta iken Hurufiler Arap alfabesinin yirmi sekiz ve Fars alfabesinin otuz iki harfini benzerliğin temeli olarak kullanmaktadır.

Fazlullah Esterabadi ve takipçilerinin Hayme-i Mî'âd yorumu Hurufi-Bektaşi şairlerin Türkçe mesnevilerine, tuyuğlarına, kasidelerine ve gazellerine de yansımıştır.

## 4. Türkçe Mesnevilerde Hayme-i Mî'âd

Hayme-i Mî'âd'ın hangi mesnevilerde geçtiğini tespit edebilmek amacıyla çeşitli dönemlere ait 52 adet mesnevi taranmış ancak sadece üç mesnevide Hayme-i Mî'âd ismine rastlanmıştır.[53] Bu mesneviler Refî'î'nin

[46] Ayetin meali şudur: "Bir gece, kendisine bazı âyetlerimizi gösterelim diye kulunu Mescid-i Harâm'dan çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksâ'ya götüren Allah eksikliklerden münezzehtir. O, gerçekten her şeyi işitmekte ve görmektedir." Karaman vd., *Kur'an Yolu, Türkçe Meâl ve Tefsir*, 3: 457.

[47] Fazlullah Esterabadi, *Câvidân-nâme, Dürr-i Yetîm İsimli Tercümesi*, 289-290.

[48] Fazlullah Esterabadi, 296.

[49] Âmiloğlu, *Arş-nâme Tercümesi*, haz. Fatih Usluer (İstanbul: Türkiye Yazma ve Basma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014), 206-213.

[50] İsmail Arıkoğlu, "Ferişteoğlu'nun Cavidân-nâme Tercümesi: 'Işk-nâme (İnceleme-Metin)", (Doktora tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2006), 32-47, Ulusal Tez Merkezi (189079).

[51] Vîrânî Abdal, *Fakrnâme,* haz. Fatih Usluer (İstanbul: Revak Kitabevi, 2015), 62-63.

[52] Özer Şenödeyici, *Nesîmî ve Hurufilik Kitabı* (İstanbul: Kesit Yayınları, 2015), 150-151.

[53] İçerisinde Hayme-i Mî'âd kavramı bulunmayan mesneviler şunlardır: Ahmed Rıdvân / *Hüsrev ü Şîrîn*, Ahmed Rıdvân / *Rıdvâniyye*, Ahmedî / *İskendernâme*, Aşkî / *Heft Peyker*, Behiştî / *Heft Peyker*, Behiştî Ahmed / *İskendernâme*, Celîlî / *Hüsrev ü Şîrîn*, Celîlî / *Leylâ vü Mecnûn*, Çâkerî / *Yûsuf u Züleyhâ*, Dârendeli Kâtipzâde Bekâyî / *Kitâb-ı Kerbelâ*, Defter Emînî Mustafa Çelebi / *Varka ve Gülşâh*, Diyarbakırlı Ahmedî / *Yûsuf u Züleyhâ*, Filibeli Avnî / *Tuhfetü'l-hükkâm*, Firâkî / *Hüsrev ü Şîrîn*, Fuzûlî / *Leylâ vü Mecnûn*, Gelibolulu Mustafa Âlî / *Mihr ü Mâh*, Gelibolulu Mustafa Âlî / *Riyâzü's-sâlikîn*, Gelibolulu Mustafa Âlî – *Tuhfetü'l-'Uşşâk*, Hâfî / *Zâdü'l-Me'âd*, Hümâmî / *Sî-nâme*, Hakânî / *Miftâh-ı Fütûhât*, İbrahim İbn Bâlî / *Hikmet-nâme*, Kâtibî / *Nüzhetü'l-cenân*, Keçecizâde İzzet Molla / *Mihnetkeşân*, Lâmiî Çelebi / *Ferhad ile Şîrîn*, Lâmiî Çelebi / *Veyse vü*

*Beşâretnâme*'si, Muhîtî'nin *Kısmetnâme*'si ve Misâlî'nin *Feyznâme*'sidir. Söz konusu üç şair de Hurufiliği ile tanınmaktadır. 48 mesnevide ise bu kavram bulunamamıştır. İçerisinde Hayme-i Mî'âd ismi bulunmayan mesneviler arasında Hurufi şairlerden Penâhî'nin *Şehriyârnâme*'si ve Refî'î'nin *Gencnâme*'si de vardır.

Hurufi mesnevi şairlerinin, eserlerini genellikle Hurufilik düşüncesini yaymak amacıyla bir araç olarak kullandıkları görülmektedir. Onların hedefi sanat yapmak değil, Fazlullah Esterabadi'den öğrendikleri hakikatleri eserleri yoluyla yaymaktan ibarettir. Bundan dolayı Hurufi mesnevilerinde edebî yön, yalnızca eserlerin şekilsel özelliklerinde görülür. Şairler mesnevi nazım şeklini kullanarak, Hurufiliğe dair genel inanç esaslarını açıklamışlardır. Bu açıklamalar çoğunlukla inancın kıyas, örnek ve çıkarımlar yoluyla kanıtlanmasına dayanır. Fazlullah Esterabadi'nin eseri *Câvidânnâme*'nin dağınık bir görünüm arz etmesi gibi bu mesneviler de genellikle belirli bir tasniften uzaktır. İçerisinde Hayme-i Mî'âd kavramı bulunan üç mesnevi de nitelik açısından böyledir.

**Refî'î'nin Beşâretnâme'si:** Asıl adı Muhammed Seyyid olan Refî'î (ö. 811/1409'dan sonra) İmâdüddîn Nesîmî sayesinde Hurufiliğe girmiştir. Fazlullah Esterabadi'nin vasiyeti üzerine Bakü'yü terk etmiş ve Anadolu'ya gelmiştir. Anadolu'da Hurufiliğin yayılmasında etkin bir rol oynamıştır. *Beşâretnâme* ve *Gencnâme* adlı iki mesnevi kaleme almıştır. Privez'de/Peryûz'da medfûndur.[54]

Refî'î *Beşâretnâme* adlı eserinde Hayme-i Mî'âd'ın, Rabb'in Hz. Musa'ya seslenmek üzere araç olarak kullandığı yanan çalının ve Tur Dağı'nın sırlarını yalnızca Hurufilerin bildiğini söyler. Bunların hakikatini öğrenmek isteyenler Hurufilere danışmalıdır. Şaire göre Hayme-i Mî'âd'ın pek çok sırrı bulunmaktadır. Talipler için bu sırlar Hurufilik anlayışı sayesinde apaçık meydana çıkacaktır:

*Hayme-i Mî'âd sırrın bize sor*
*Nâr-ı Mûsî vü Tûrı bize sor*
*Haymenün râzı firâvândır i yâr*
*İste ki hayme ıssı oldı âşikâr*[55]

**Muhîtî'nin Kısmetnâme'si:** Muhîtî (d. 960/1553 / ö. ?) 16. yüzyıl şairlerinden olup Arşî'nin mürşididir. Hayatı hakkında kaynaklarda yeterli bilgi yoktur. Arşî'nin Ergirikasrı'nda yaşamış ve şeyhlik yapmış olmasından hareketle Muhîtî'nin de burada yaşadığı düşünülebilir. Eserlerinden hareketle onun Hurufi-Bektaşi bir şair olduğu anlaşılmaktadır. Şairin *Divan*'ı dışında *Kısmetnâme* ve *Keşfnâme* adlı eserleri bulunmaktadır.[56]

Muhîtî *Kısmetnâme* adlı mesnevisinde Hurufiliğe dair yorumları ebcet hesabının da yardımıyla en üst seviyeye çıkarır. Arap alfabesindeki harflerden, mukattaat harflerinden, gezegenlerden, dinî kelime ve kavramlardan hareketle bunların hepsinin bir şekilde Hurufilik düşüncesiyle bağlantılı olduğunu kanıtlamaya çalışır. Bundan dolayı söz konusu mesnevi anlaması hayli güç bir niteliktedir. Bu eserde Hayme-i Mî'âd'a dair bazı yorumlar bulunur ancak bu yorumlar Fazlullah Esterabadi'nin ve onu takip eden Hurufi müelliflerle şairlerinkinden kısmen farklılık gösterir.

Şair, Allah (الله) isminin eczasında yer alan tekrarsız altı harfin (ا ل ف م ه ى) ebcet değeri (altmış yedi) ile söz konusu harflerin sayısını toplayarak yetmiş üç sayısına ulaşır. Başka bir hesaba göre ise Allah isminin eczasında on beş harf bulunur. Bu harflerin on iki noktası vardır. Eczada yer alan harflerle bu harflere ait

*Râmîn*, Lârendeli Hamdî / *Leylâ ve Mecnûn*, Manisalı Câmi'î / *Muhabbetnâme*, Mostarlı Hasan Ziyâ'î / *Şeyh-i San'an Mesnevîsi*, Mu'înî / *Mesnevî-i Murâdiyye*, Nâbî / *Hayrâbâd*, Nâbî / *Hayriyye,* Nalî Mehmed Efendi / *Tuhfetü'l-emsâl*, Nev'î / *Münâzara-ı Tûtî vü Zâg*, Nev'îzâde Atâyî / *Sohbetü'l-Ebkâr*, Penâhî / *Şehriyârnâme,* Refî'î / *Gencnâme*, Sevda'î / *Leylâ ile Mecnûn*, *Seyfü'l-Mülûk ile Bedi'ü'l-Âsâr Hikâyesi*, Şeyh Gâlip / *Hüsn ü Aşk*, Taşlıcalı Yahyâ / *Şâh u Gedâ*, Udî / *Mâcerâ-yı Mâh*, Üsküdarlı Sırrî / *Hikâye-i Garîbü'l-Âsâr*, Üsküplü Atâ / *Tuhfetü'l-'Uşşâk*, Vizeli Ramazan Behiştî / *Heşt Behişt*, Vücûdî /*Hayâl ü Yâr*, Yemînî / *Fazîletnâme*, Yenipazarlı Vâlî / *Hüsn ü Dil,* Za'ifî / *Sergüzeştnâme.*

[54] Fatih Usluer, *Hurufilik*, 82. Fatih Usluer, *Hurufi Şiirler III*, (İstanbul: Türkiye Yazma ve Basma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 19-20.

[55] Refîî, "Beşaretname", *Hurufi Şiirler III* içinde, haz. Fatih Usluer (İstanbul: Türkiye Yazma ve Basma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 168.

[56] Fatih Usluer ve Fırat Yıldız, "Hurufism Along Albanian Bektashis", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 3 (15) (2010): 270. Fatih Usluer, "Muhîtî", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, çevrimiçi sürüm içinde, (2013a), https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/muhiti. Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler Yahud Dairenin Dışına Çıkanlar (15-17. Yüzyıllar),* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013), 156.

noktaların toplamı yirmi yedidir. Muhîtî, Allah kelimesinden hareketle yaptığı iki hesabın sonuçlarını toplayarak yüz sayısına ulaşır ve bu sayının Hayme-i Mî'âd'ın yüz ipine karşılık geldiğini belirtir:

*Yetmiş üçle bîst u heft iy bahr-i nûr*
*Sad tınâb-ı hayme sırrın gösterür*[57]

Şaire göre kaf (ق) harfinin ebcet değeri (100) Hayme-i Mî'âd'ın yüz çadır ipine işaret etmektedir:

*Ebced-i kâf anla hem ez-gayb-dân*
*Sad tınâb-ı haymeye oldı nişân*[58]

Şair, mesnevinin fe (ف) harfiyle ilgili bölümünde, bu harfin ebcet değeri (80) ile Arap alfabesindeki sırasının (20) toplamının Hayme-i Mî'âd'a kılavuz olduğunu belirtir:

*Bâ-teheccî vü cümel bil harf-i fâ*
*Hayme-i mî'âda oldı rehnümâ*[59]

Muhîtî mesnevinin yel (يل) kelimesine dair olan kısmında, bu kelimenin eczasında bulunan beş harfin (يي لام) kendisinin (ebcet değerlerinin) ve noktalarının toplamının yüz sayısına denk geldiğini[60] ve böylece bu kelimenin Hayme-i Mî'âd'ın yüz çadır ipine bedel olduğunu ifade eder:

*Penc harf ü çâr nokta bâ-cümel*
*Sad tınâb-ı haymeye oldı bedel*[61]

Hüdhüd (هدهد) isminin eczasındaki harflerin (هي دال هي دال) ebcet değeri yüzdür[62]. Bu nedenle Hüdhüd, Hayme-i Mî'âd'ın yüz çadır ipine işaret etmektedir:

*Ebced-i eczâ-yı Hüdhüd anla hem*
*Sad tınâb-ı hayme oldı 'alem*[63]

**Misâlî'nin Feyznâme'si:** Misâlî'nin (ö. 985/1577) hayatı hakkında kaynaklarda yeterli bilgi yoktur. Onun Gül Baba ile aynı kişi olabileceği düşünülmektedir. Şairin *Divan*, *Feyznâme* ve *Miftâhü'l-Gayb* adlı eserleri bulunmaktadır. Eserlerinden hareketle onun Hurufi-Bektaşi olduğunu söylemek mümkündür.[64]

Misâlî'nin *Feyznâme*'si, *Câvidânnâme*'de Hayme-i Mî'âd'a dair bahsi geçen yorumların tümünü bütün ayrıntılarıyla içeren bir mesnevidir. Şair öncelikle Allah'ın Hz. Musa'ya bir çadır yapmasını emretmesinden söz eder. Rabb'in çadırın kurulmasına dair verdiği talimatları *Tevrat*'a uygun bir şekilde aktarır. Ardından, çadır için kullanılacak malzemelerin ölçülerinde bir sır bulunduğunu öne sürer. Bu ölçülere dair sorduğu sorularla okuyucunun dikkatini bu mesele üzerine çeker. Soruların cevabının ise "kitap ilmine sahip olan kimse" yani Fazlullah Esterabadi tarafından verilebileceğini söyler. Nihayet *Câvidânnâme*'de sözü geçen hakikatleri bir bir sıralar. Buna göre Hayme-i Mî'âd'ın çadır iplerinin her iki tarafta ellişer adet olması Arap alfabesindeki yirmi sekiz harf ile bu harflerin yirmi iki noktasının toplamının elli olması sebebiyledir. Çadırı meydana getirecek on bir kumaşın her birinin yirmi sekiz arşın olması da Arap alfabesindeki harflerin

[57] Muhîtî Dede, *Kısmetnâme – Hurûfî Şiirler II*, haz. Fatih Usluer (İstanbul: Türkiye Yazma ve Basma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016), 69. Beyitte yer alan sayıların ebcet hesabına dair ayrıntılı bilgi alabilmek için Fatih Usluer tarafından yazılıp ilgili eserin aynı sayfasında yer alan 113 numaralı dipnota bakılabilir.

[58] Muhîtî Dede, *Kısmetnâme – Hurûfî Şiirler II*, 159.

[59] Muhîtî Dede, 246.

[60] 10 (ي) + 5 + (م) 40 + (ا) 1 + (ل) 30 + (ي) 10 (kelimenin eczasında bulunan harflerin toplamı) + 4 (kelimenin eczasındaki iki ye harfinin noktaları toplamı) = 100.

[61] Muhîtî Dede, 287.

[62] 5 (ه) +100 = (ل) 30 + (ا) 1 + (د) 4 + (ي) 10 + (ه) 5 + (ل) 30 + (ا) 1 + (د) 4 + (ي) 10.

[63] Muhîtî Dede, 398.

[64] Deva Güneş, "Misâlî Dîvânı (İnceleme-Metin)", (Yüksek Lisans tezi, Dumlupınar Üniversitesi, 2011), 8, Ulusal Tez Merkezi (296714). Usluer, *Hurufilik*, 91-92.

sayısından dolayıdır. Kumaşların eninin dört arşın olması, otuz iki ilahi harfin ortaya çıkması amacıyladır çünkü kumaşın eni ile boyunun toplamı otuz iki arşın etmektedir. Hayme-i Mî'âd, Hz. Âdem'in vücudunun alametidir. Tüm âlemin amacı Hz. Âdem'in hakikatini ortaya çıkarmak olduğu gibi Hayme-i Mî'âd'ın da amacı bundan ibarettir. Hayme-i Mî'âd, Hz. Âdem'in yerine geçen bir vekildir. Hz. Musa Hayme-i Mî'âd'ı yapmış, neticede burada Hz. Âdem'e secde etmiştir. İnsanlar da yüzlerini babaları Hz. Âdem'e döndürmeli ve onu yüceltmelidir. Böylece vücudun/insanın hakikatini anlamalıdır. İnsan, gözünü açıp aklını başına dermelidir. Hayme-i Mî'âd'ın her iki yanındaki ellişer çadır ipi, insanın sağ ve sol tarafındaki ellerle ayakların eklemleri toplamına denk gelmektedir. Bir başka hesaba göre sağ el ve sağ ayak parmaklarındaki eklemlerin sayısı yirmi sekizdir. Yirmi sekiz eklem de sol el ve ayakta vardır. Parmaklardaki her bir tırnak nokta hükmüne geçer. On tane sağ tarafta ve on tane sol tarafta olmak üzere yirmi adet nokta vardır. Tırnakların/noktaların yirmi adet mahalli bulunur. Bununla birlikte sağ el ve sağ ayağın ayaları toplamı iki eder. İki aya da sol tarafta bulunur. Hepsinin toplamı yüz eder ([28+10+10+2]x2=100). Böylece Hayme-i Mî'âd ile kastedilenin apaçık insan olduğu açığa çıkar. Şair, Hayme-i Mî'âd bahsini bu çadırın bizzat insanın kendisi olduğunu dile getirerek sonlandırır:

*İste Hakdan bir dahı iy pür-hüner*
*Hayme-i mî'âd-ı Mûsâdan haber*

*Hakk te'âlâ Mûsâya vahy eyledi*
*Anda bünyâd eyle bir hayme didi*

*On bir eyle şukkasın ol haymenün*
*Kıblesi olsun ümmetinün hem senün*

*Şukkanun pehnâsın eyle dört arış*
*Karşusında secde kıl Hakka iriş*

*Hem tınâbı haymenün ez-her taraf*
*Ellişer olmak gerekdür ez-şeref*

*Tûl-ı her şukkası bîst u heşt arış*
*Ola didi anla sırrına iriş*

*Bu ne sırdur bunı fehm itmek gerek*
*Anlayup Hakdan yana gitmek gerek*

*Niçün on bir eyle didi şukkayı*
*Bilesin bulsan eger bu fırkayı*

*Yâ neden dir her taraf elli tınâb*
*Eyle iy Mûsâ nedür buna cevâb*

*Şukkanun pehnâsı dörd ü tûlı hem*
*Bîst ü heşt ola didi ey muhterem*

*İste ez-men 'indehû 'ilmü'l-kitâb*
*Bulmak istersen su'âlüme cevâb*

*Şukka on bir oldugı iy merd-i râh*
*Ya'nî dâl itdi sefer sırrına şâh*

*Her tınâbun elli oldugı i yâr*
*Noktasıyla bîst ü heşt harf âşikâr*

*Elli olur uşta harf uşta nukat*
*Çünki ma'dûd ola bulmazsın galat*

*Oldı yigirmi sekiz harfe delîl*
*Ol yigirmi sekkiz arış ez-Celîl*

*Çâr pehnâdan garaz her bir arış*
*Bîst ü heşt u sî vü düdür bil iriş*

*Kendü zâtında hurûf-ı lem-yezel*
*Her biri ottuz ikidür bî-'ilel*

*Remzi budur çâr pehnânun 'ayân*
*Gösterür Âdem vücûdından nişân*

*Haymedür ya'nî vücûdı Âdemün*
*Maksadı oldur cemî'-i 'âlemün*

*Oldı hayme Âdeme kâ'im-makâm*
*Nice müddet sâcid oldı ol imâm*

*Gerçi yapdı haymeyi ol kân-ı cûd*
*Lîk Âdemden yana kıldı sücûd*

*Âdeme ta'zîm içün emr oldı bu*
*Turma pes döndür pederden yana rû*

*Gel vücûd-ı Âdemün sırrına ir*
*Aç gözün hem 'aklunı başuna dir*

*Hayme Âdemdür didüm rûşen sana*
*Pes gelüp esrârın anun sorsana*

*Sag elün hem sag ayagun iy cüvân*
*Bîst ü heşt bend oldı gel sây uş benân*

*Solı dahı hemçünândur anla var*
*Ger olursa 'akl-ı küllün sana yâr*

*Bîst u heştdür râst hem çeb bîst u heşt*
*Gel vücûdun haymesini eyle geşt*

*Bu hurûfun noktası nâhun durur*
*İkki elde eyle 'add kim on durur*

*Nâhun olur yirler ile çil u çâr*
*Dört aya hem noktadandur kıl şumâr*

*On dahı ayakda vardur âşikâr*
*Mafsal ile her taraf pencâh i yâr*

*Haymeyi anla vücûd-ı bu'l-beşer*
*Mûsî-i Hakk olmak istersen eger*

*Hayme sensin hayme sensin hayme sen*
*Haymeye döndür yüzün iy pâk-ten*[65]

Örnek olarak gösterilen *Beşâretnâme, Feyznâme* ve *Kısmetnâme* adlı üç Türkçe mesneviden hareketle, Hayme-i Mî'âd konusu bağlamında, Hurufi-Bektaşi mesnevi şairlerinin *Câvidânnâme*'yi temel alarak eserlerini vücuda getirdiklerini, sanat yapma kaygılarının olmadığını ve mesnevilerini Hurufilik düşüncesini anlatmak üzere bir araç olarak kullandıklarını söylemek mümkündür.

[65] Misâlî, "Feyznâme", *Hurufi Şiirler III* içinde, haz. Fatih Usluer (İstanbul: Türkiye Yazma ve Basma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 291-293.

## 5. Hayme-i Mî'âd'ın Divanlara Yansıması

Hayme-i Mî'âd kavramının klasik Türk şairlerinin divanlarına ne ölçüde yansıdığını tespit edebilmek amacıyla 204 divan taranmıştır. Söz konusu kavrama yalnızca Nesîmî, Muhîtî, Arşî, Misâlî, Vîrânî ve Sâfî Baba'nın divanları ile Yemînî'nin bir beytinde rastlanmıştır. Diğer divanlarda ise bu kavram bulunamamıştır.[66] Şiir ve nazire mecmualarından *Mecma'u'n-Nezâir* (Edirneli Nazmî), *Mecmua-i Gazeliyyât* (Nuh b. Mustafa Konevî), *Pervane Bey Mecmuası*, *Mecmua-i Eş'âr, Sultân-ı Hûbâna Münâsib Eş'âr* ve *Mecmu'atü'l-Letâif ve Sandûkatü'l-Maârif*'te de söz konusu kavram yoktur. O hâlde Hayme-i Mî'âd kavramını klasik Türk şiirinde yalnızca bazı Hurufi-Bektaşi şairlerin kullandığı söylenebilir. Söz konusu şairlerin ortak noktası Hurufi olmaları ya da Hurufilikten etkilenmeleridir. Şiirlerde geçen Hayme-i Mî'âd kavramına dair yorumların ana kaynağı ise Fazlullah Esterabadi'nin *Câvidânnâme*'sidir.

**İmâdüddîn Nesîmî Divanı:** İmâdüddîn Nesîmî (ö. 1408'den önce) Hurufiliğin en önemli temsilcilerinden biridir. Fazlullah Esterabadi ile Bakü ve Şirvan'da bir süre yaşamış, onun halifesi olmuştur. Esterabadi'nin idamından sonra Anadolu'ya göç etmiş ve burada Hurufiliği yaymaya çalışmıştır. Bazı kaynaklar şairin düşüncelerinden dolayı Halep'te idam edildiğini belirtmektedir. Nesîmî'nin ölüm tarihine dair çeşitli iddialar bulunmaktadır ancak bu tarih kesin olarak bilinmemektedir. Nesîmî'nin biri Türkçe diğeri Farsça olmak üzere iki divanı ve Hurufiliğe dair *Mukaddimetü'l-Hakâyık* adlı mensur bir eseri bulunmaktadır.[67]

Nesîmî Hayme-i Mî'âd'ın sırlarını ve Hz. Musa'nın asasının hikmetini anlamak isteyen talipleri ya kendisinin henüz bilinmeyen bir mensur eserine ya da diğer Hurufilerin bu konuya dair nesir eserlerine yönlendirerek[68] Hurufiliğin propagandasını yapar:

*Hayme-i mî'âdun esrârı 'asânun hikmeti*
*Anlayayum dir isen ohı bizüm inşâmuzı*[69]

[66] İncelenen ancak içerisinde Hayme-i Mî'âd kavramı bulunmayan divanlar şunlardır: *Abdullah Sıdkî Divanı, Abdülmecid Sivâsî Divanı, Abdünnâfî İffet Divanı, Adlî Divanı, Âgâh Divanı, Ahdî-i Bağdâdî Divanı, Âhî Divanı, Ahmed Me'âbî Divanı, Ahmed Nâmî Divanı, Ahmed Paşa Divanı, Ahmedî Divanı, Ali Çelebi Divançesi, Ali Emîrî Divanı, Amasyalı Âkif Divanı, Arpaemînizâde Mustafa Sâmî Divanı, Âşık Çelebi Divanı, Avnî Divanı, Azmizâde Hâletî Divanı, Bahrî Divanı, Bahtî Divanı, Bâkî Divanı, Behrî Divanı, Benderli Cesârî Divanı, Beşiktaşlı Yahyâ Efendi Divanı, Beyânî Divanı, Bolulu Hanîf Divanı, Bosnalı Âsım Divanı, Bursalı İffet Divanı, Bursalı Levhî Divanı, Bursalı Rahmî Divanı, Câmî Divanı, Celîlî Divanı, Cenâbî Divanı, Cerrâh Ömer Lutfî Divanı, Dede Ömer Rûşenî Divanı, Dimetokalı Vahdetî Divanı, Divan-ı Abdâl, Divan-ı İzzet, Divan-ı Mânî, Dîvâne Rüşdî Divanı, Diyarbakırlı Hâmî Divanı, Diyarbakırlı Mâlî Divanı, Dürrî Ahmed Efendi Divanı, Ecrî Divanı, Edirneli Ahmed Rüşdî Divanı, Emetullah Hanım Divanı, Emîrî Divanı, Emrî Divanı, Enderunlu Fâzıl Divanı, Ereğlili Hüznî Divanı, Erzurumlu Zihnî Divanı, Esrar Dede Divanı, Fâik Mahmûd Divanı, Fennî Divanı, Ferîdî Divanı, Feridûn Divanı, Fethüddin Ahmed Divanı, Fevzî Divanı, Filibeli Vecdî Divanı, Fuzûlî Divanı, Garîkî Divanı, Gelibolulu Mustafa Âlî Divanı, Gelibolulu Sun'î Divanı, Gelibolulu Sürûrî Divanı, Gümülcineli Dürrî Divanı, Günâhkâr Divanı, Habîbî Divanı, Hâfız Ahmed Paşa Divanı, Hakîkî Divanı, Hâmî Ahmed Divanı, Hammâmîzâde İhsân Divanı, Hamdullah Hamdî Divanı, Hanîf Divanı, Hasmî Divanı, Haşmet Divanı, Hatâyî Divanı, Hâtif Divanı, Hayretî Divanı, Hecrî Divanı, Hidâyet Çelebi Divanı, Hikmetî Divanı, İbrahim Aczî Divanı, İbrahim Gülşenî Divanı, İsmetî Divanı, İstanbullu Ni'met Divanı, İstanbullu Nüzhet İsmail Divanı, Kâimî Divanı, Kalkandelenli Mu'îdî Divanı, Kâmî Divanı, Karakoyunlu Cihanşah'ın Türkçe Şiirleri, Karamanlı Aynî Divanı, Karamanlı Nizâmî Divanı, Kâtipzâde Sâkıp Divanı, Kazasker Mekkî Divanı, Kefeli Mustafa Müdâmî Divanı, Kelâmî Divanı, Kemâl Ümmî Divanı, Kuloğlu İlyas Divanı, Lâzikîzâde Feyzullah Divanı, Lebîb Divanı, Leyla Hanım Divanı, Mahmûd Fâiz Divanı, Mehemmed Divanı, Mehmed Emîrî Çelebi Divançesi, Mehmed Sıdkî Divanı, Mesihî Divanı, Meşhûrî Divanı, Mezâkî Divanı, Mihrî Hatun Divanı, Molulu Revâî Divanı, Moralı Azîz Divanı, Mostarlı Hasan Ziyâî Divanı, Muğlalı Ali Divançesi, Muhammed Tâhir Safvettin Divançesi, Muhibbî Divanı, Muhyî Divanı, Mu'în Divanı, Murâdî Divanı, Murtezâkulu Han Zafer Divanı, Muvakkitzâde Muhammed Pertev Divanı, Münîrî Divanı, Nâdire Divanı, Nâilî-i Cedîd Divanı, Nâilî-i Kadîm Divanı, Nazîf Divanı, Necmî Ali Divançesi, Nedîm Divanı, Nef'î Divanı, Nehcî Divanı, Neşâtî Divanı, Nev'izâde Atâyî Divanı, Nihârî Divanı, Niyâzî Çelebi Divanı, Numan Mâhir Divanı, Nûrî Divanı, Osman Nevres Divanı, Râcî Divanı, Râgıp Paşazade Lutfî Divanı, Ramazan Behiştî Divanı, Ravzî Divanı, Recâizâde Ahmed Cevdet Divançesi, Refî'-i Kalâyî Divanı, Rehâyî Divanı, Reşid Mehmed Efendi Divançesi, Revânî Divanı, Rıfkî Divanı, Sabrî Divanı, Sâdık Divanı, Sâdık Kemâlî Divanı, Sâdıkî Divanı, Safvetî Mehmed Çelebi Divançesi, Sahhaf Rüşdî Divanı, Said Giray Divanı, Sâkıp Dede Divanı, Salâhî Divanı, Sebzî Divanı, Sehâbî Divanı, Sehî Bey Divanı, Senî Ali Divanı, Seyyid Burhân Divanı, Sirâcî Divanı, Siyâhî Dede Divanı, Sıyâmzâde Hasan Hamdî Divanı, Suyolcuzâde Mehmed Necîb Divanı, Süheylî Divanı, Sükûtî Divanı, Sümbülzâde Vehbî Divanı, Şâhî Divanı, Şehdî Divanı, Şehrî Divanı, Şekûrî Divanı, Şem'î Divanı, Şeref Hanım Divanı, Şevkî Divanı, Şeyh Gâlip Divanı, Şeyhî Divanı, Şeyhülislam Yahyâ Divanı, Şûhî Bengizâde Divanı, Şükrî Divanı, Tâ'ib Kazakzâde İbrâhîm Malatyavî Divanı, Tâlip Ahmed Bosnavî Divanı, Taşlıcalı Yahyâ Bey Divanı, Tırsî Divanı, Trabzonlu Hazînedarzâde Âgâh Osman Divanı, Ubeydî Divanı, Usûlî Divanı, Ümmî Sinan Divanı, Üsküdarlı Aşkî Divanı, Üsküplü Atâ Divançesi, Vahyî Divanı, Vusûlî Divanı, Yahyâ Nâzım Divanı, Yâver Divanı, Yârî Divanı, Za'fî-i Gülşenî Divanı, Zâtî Divanı, Zevkî Divanı, Zîver Divanı.*

[67] Azmi Bilgin, *Türk Tasavvuf Edebiyatı Makaleleri* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2016), 127-131.

[68] Nesîmî'nin bilinen tek mensur eseri *Mukaddimetü'l-Hakâyık*'ta Hayme-i Mî'âd bahsi yoktur.

[69] Hüseyin Ayan, *Nesîmî, Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Türkçe Divanının Tenkitli Metni* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2020), 729.

Hayme-i Mî‘âd’ın yüz adet çadır ipi, Arap alfabesindeki yirmi sekiz ilahi harfe işaret eder. Bu harfler, hatlar vasıtasıyla insanın yüzünde bulunur. Bu düşünceden hareketle Nesîmî, sevgilinin yüzünde Hayme-i Mî‘âd’ı görür:

*Ve’d-duhânun âfitâbı yüzidür*
*Dilberün hüsni kitâbı yüzidür*
*Hayme-i mî‘âd ile Mûsâyı bil*
*Uş bu ma‘nîden tınâbı yüzidür*[70]

*Ve’d-duhânun âfitâbıdur yüzün*
*Dilberin vechi ki tâbıdur yüzün*
*Hayme-i mî‘âd-ı cânun öyle bil*
*Uş bu ma‘nîden tınâbıdur yüzün*[71]

İmâdüddîn Nesîmî yukarıdaki iki tuyuğunda Hurufiliğin bir hakikatini dile getiriyorsa da klasik Türk edebiyatı estetiği düşünüldüğünde şairin sevgilinin yüzünü Hayme-i Mî‘âd’a benzettiği söylenebilir.

**Muhîtî Divanı:** Hurufi-Bektaşi bir şair olan Muhîtî, Hz. Musa’nın Rabb’in emirlerini içeren levhalarından haberdar olmak isteyen kişinin, Hayme-i Mî‘âd içindeki Allah’ın gizli hazinesine bakmasını öğütler:

*Almak istersen elvâh-ı Mûsîden haber*
*Hayme-i mî‘âd içinde küntü kenzu’llâha bak*[72]

Muhîtî’ye göre Hayme-i Mî‘âd, Kudüs ve Kâbe; vahyedilen Allah sözünün işaretlerini ve bu sözün tevilinin sırlarını barındırmaktadır:

*Hayme-i mî‘âd u Kuds ü Ka‘be-i Beytü’l-Harâm*
*Remz-i tenzîl-i beyân esrâr-ı te’vîl-i kelâm*[73]

Muhîtî’ye göre sevgilinin el ve ayakları âşığa mukaddesliği ve Hayme-i Mî‘âd’ın yüz çadır ipini gösterir:

*Sad tınâb-ı hayme-i mî‘âd u kuds*
*Dest ü pâyinden göründi ey nigâr*[74]

Bu beyit, Hurufilik düşüncesi açısından bir hakikati ifade etmektedir. İnsanın el ve ayakları Hurufiliğe göre gerçekten de Hayme-i Mî‘âd’ın yüz ipine karşılık gelmektedir.[75] Bu düşünce bir kenara bırakılırsa, şairin el ve ayakları Hayme-i Mî‘âd’ın yüz ipine benzettiği (teşbih) söylenebilir.

Muhîtî’ye göre vücudun aslı Hayme-i Mî‘âd’dır. Fî-dâd-lâm (فضل) yani Fazlullah Esterabadi bu vücutta hüküm sahibidir. Onun sözleri sayesinde kâf (ک) ve nun (ن) harflerinin sırrı ortaya çıkmıştır. Fazlullah Esterabadi’nin yanında Hz. Âdem ve Havva yalnızca birer isimden ibarettir:

*Bil vücûdun hayme-i mî‘âd imiş*
*Kâdî anda Fî vü Dâd u Lâm imiş*
*Sözleründen kâf u nûn îcâd imiş*
*Âdem ü Havvâ hemân bir ad imiş*[76]

[70] Ayan, *Nesîmî, Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Türkçe Divanının Tenkitli Metni*, 809.

[71] Ayan, 829.

[72] Gülay Şahin, “Muhîtî Divanı (İnceleme-Tenkitli Metin)”, (Doktora tezi, Balıkesir Üniversitesi, 2022), 322, Ulusal Tez Merkezi (756579).

[73] Şahin, “Muhîtî Divanı”, 436.

[74] Şahin, 244.

[75] Hayme-i Mî‘âd’ın yüz ipiyle el ve ayaklardaki eklem sayıları arasındaki ilişki bu çalışmanın “Hurufilerin Hayme-i Mî‘âd Yorumu” başlığı altında açıklanmıştır.

[76] Şahin, 465.

Bu tuyuğda ise vücudun Hayme-i Mî'âd'a benzetildiğini söylemek mümkündür (teşbih-i beliğ). Tuyuğda geçen kâf ve nûn, Allah'ın âlemi yaratırken söylediği "Kün (كن)!" sözünün harfleridir. Bu harflerin ebcet değeri yetmiştir. Eğer bu sayıya ilgili harflerin sayısı da eklenirse yetmiş iki sayısına ulaşılmış olur. Yetmiş iki ise Arap alfabesinde yer alan yirmi sekiz harfin eczasında yani okunuşunda ortaya çıkan yetmiş iki harfe karşılık gelir. Dolayısıyla Fazlullah Esterabadi'nin kâf ve nûn sırrını açığa çıkarması, Hurufilik tevilleri sayesinde yaratılış ile ilahi harfler arasındaki ilişkiye dikkat çekmesinden ibarettir.[77]

**Arşî Divanı:** Arşî (d. 970/1562, ö. 1030/1621), Muhîtî'nin talebesi olup Hurufi-Bektaşidir. Onun vefatından sonra Ergirikasrı'ndaki tekkenin şeyhi olmuştur. Hurufi olmadan evvel sufilerin arasında bulunan şair, bu ortamdan memnun kalmadığını ifade eder. O da tıpkı şeyhi gibi Hurufiliğe dair şiirler yazmıştır.[78]

Arşî, diğer Hurufi şairlerin aksine, Hayme-i Mî'âd kavramını kullandığı iki beytinde sanat gösterme kaygısını mesaj verme ve Hurufilik propagandası yapma kaygısının önünde tutmuştur. Bu şekilde o, Hayme-i Mî'âd'ı klasik Türk edebiyatı estetiği çerçevesinde değerlendirmiştir.

Arşî, ölülerin dirilip toplanacağı günün hükümranı olan Allah'ın arştan kürsüye indiğini ve ten vadisinde yüz ipin yardımıyla sorgu çadırını kurduğunu söyler:

*Kâdî-yı haşr 'arşdan eyledi kürsîye nüzûl*
*Kurdı su'âl haymesin vâdî-i tende sad-tınâb*[79]

Bu beyitte şair, doğrudan Hayme-i Mî'âd'dan bahsetmez. Beyitte geçen "hayme, ten, sad-tınâb" ifadeleri okuyucuya Hayme-i Mî'âd'ı hatırlatır. Burada şair îhâm-ı tenasüp sanatı yapmaktadır. Ayrıca, eğer mazmun bir anlam veya kavramın, onu çağrıştıran kelime grupları içinde gizlenmesi[80] ise bu beyitte Hayme-i Mî'âd mazmunu bulunduğu söylenebilir.

Şair, eldeki kalemin kendilerine (Hurufilere) Musa'nın çadırı olduğunu ifade eder (teşbih). Hz. Musa'nın beyaz el mucizesi ise on emrin yazılı olduğu levhalar hâline gelmiştir (teşbih):

*Gâh oldı kalem elde bize hayme-i*[81] *Mûsâ*
*Gâhî yed-i beyzâ bize 'aşr âyet-i elvâh*[82]

**Misâlî Divanı:** Misâlî, diğer şairler gibi Hayme-i Mî'âd'ı genellikle Hurufilik düşüncesini anlatmak üzere şiirlerinde kullanır ancak onun eserlerindeki bazı örneklerde bu kavramın klasik Türk edebiyatı estetiğine dâhil edilmeye çalışıldığı görülür.

Allah, Hz. Musa'ya ilk olarak yanan bir çalının arkasından seslenmiş ve "Kuşkusuz ben, yalnız ben Allah'ım..." demiştir.[83] Misâlî, Hayme-i Mî'âd'ın sırrını bu sözde bulur. Hz. Musa'nın bu çadıra "Mî'âd (vade-dilen)" adını vermesinin sebebi budur. Fazlullah Esterabadi'ye göre Hz. Musa'ya seslenen ateş, Hz. Âdem'in vücudunun ateşidir.[84] Ayrıca Allah'ın zahir ve bâtın olarak Hz. Âdem'den başka yüzü yoktur.[85] Hayme-i Mî'âd ise Hz. Âdem'in ve dolayısıyla Allah'ın misalidir. Bir başka açıdan bakılırsa Hayme-i Mî'âd yirmi sekiz ve otuz

[77] Özer Şenödeyici ve Ahmet Akdağ, "Hurufilikte Ebced Hesabının Kullanımına Dair Bir Risale", *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi*, 4/2 (2014): 232.

[78] Abdülbaki Gölpınarlı, *Hurufilik Metinleri Kataloğu* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989), 31. Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler Yahud Dairenin Dışına Çıkanlar (15-17. Yüzyıllar)*, 156. Usluer, *Hurufilik*, 94-95. Usluer ve Yıldız, "Hurufism Along Albanian Bektashis", 270.

[79] Bahattin Kahraman, "Arşi Divânı'nın Tenkidli Metni I-II", (Yüksek Lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, 1989), 93, Ulusal Tez Merkezi (10089).

[80] İskender Pala, "Mazmunun Mazmunu", *Osmanlı Divan Şiiri Üzerine Metinler* içinde, ed. Mehmet Kalpaklı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999), 399-400.

[81] Bahattin Kahraman'ın çalışmasında bu kelime "hayye" olarak yazılmıştır.

[82] Kahraman, "Arşî Divânı'nın Tenkidli Metni I-II", 112.

[83] Karaman vd., *Kur'an Yolu, Türkçe Meâl ve Tefsir*, 3: 627.

[84] Fazlullah Esterabadi, *Câvidân-nâme, Dürr-i Yetîm İsimli Tercümesi*, 291.

[85] Fazlullah Esterabadi, 251.

iki ilahi harfe işaret eder. Allah'ın zatı da bizzat yirmi sekiz ve otuz iki ilahi harften ibarettir.[86] Böylece Hayme-i Mî'âd Tâhâ suresinin on dördüncü ayetinde belirtildiği gibi Allah'ın varlığını ve birliğini kanıtlayan bir unsur olarak ortaya çıkar:

*Haymenün sırrı nedür innî ena'l-lâh âteşi*
*Mûsâ niçün adın ıtlâk eyledi anun mî'âd*[87]

Şair, Allah'ın zatına ve sıfatlarına vakıf olduğunu iddia eden kişiye Hayme-i Mî'âd'ın sırrını, zahir ve bâtın âlemlerinin ne olduğunu sorar:

*Vâkıf oldum dir isen zât u sıfatu'l-lâhdan*
*'Âlem-i zâhir nedür bâtın nedür sırr-ı mî'âd*[88]

Hayme-i Mî'âd Hz. Âdem'in ve dolayısıyla tüm insanların bir sembolüdür. Misâlî bu düşünceyi *Feyznâme* adlı eserinde açıkça dile getirir.[89] Şair aşağıdaki beytinde ise yüz çadır ipinden ve on bir parça kumaştan meydana getirilen Hayme-i Mî'âd'ın Hz. Muhammed'e ve Hz. Ali'ye işaret ettiğini ifade eder:

*Yüz tınâblu hayme-i mî'âd on bir şukka*[90] *hem*
*Sırr-ı zât-ı gaybdân siz yâ Muhammed yâ 'Alî*[91]

Misâlî; Hz. İsa'nın, Hz. Davud'un, *Tevrat*'ın, *İncil*'in, *Zebur*'un ve Hayme-i Mî'âd'ın hakikatinin Hz. Ali olduğunu söyler:

*Hayme-i mî'âd-ı Mûsâ vü Mesîhâ vü Zebûr*
*İncil ü Tevrât ile*[92] *Dâvûd sensin yâ 'Alî*[93]

Hayme-i Mî'âd hem onu oluşturan on bir parça perdenin her birinin yirmi sekiz arşın oluşu hem de çadırı zemine bağlayan yüz çadır ipi dolayısıyla Arap alfabesindeki yirmi sekiz harfe işaret eder. Bu harfler, hatlar vasıtasıyla insanın yüzünde bulunur. Misâlî, bundan dolayı sevgilinin yüzünü Hz. Musa'nın Hayme-i Mî'âd'ı olarak tasvir eder (teşbih). Sevgilinin saçları ise Hayme-i Mî'âd'ının çadır iplerini oluşturur:

*Hayme-i mî'âd-ı Mûsâdur cemâlün ey güneş*
*Kim selâsilden çekilmiş her taraf nice tınâb*[94]

Bir başka beyitte Misâlî sevgilinin boyunu Hz. Musa'nın Hayme-i Mî'âd'ı olarak sunar (teşbih). Bu çadırın yüz ipi ise sevgilinin elleri ve ayaklarındaki eklemlerdir çünkü Hurufilere göre sağ el ile sağ ayağın eklem toplamı yirmi sekizdir. Bu sayı Arap alfabesindeki yirmi sekiz harfe işaret eder. Bu harflerin yirmi iki noktası bulunur. Yirmi sekiz ile yirmi ikinin toplamı olan elli, çadırın sağ tarafındaki iplerin sayısıdır. Aynı hesap sevgilinin sol el ve ayağı için de yapılınca ortaya çadırın yüz ipi çıkar:

*Hayme-i mî'âd-ı Mûsâdur kadd-i bâlân kim*
*Dest ü pâda her taraf mufasallarun nice tınâb*[95]

Misâlî'ye göre sevgilinin yüzündeki hatlar Hz. Musa'nın levhalarıdır, yüzü ise Hayme-i Mî'âd'dır (teşbih). Sevgilinin sağ el ile ayak ve sol el ile ayaklarındaki eklemler ise bu çadırın ipleridir:

[86] Fazlullah Esterabadi, 400.

[87] Güneş, "Misâlî Dîvânı", 74.

[88] Güneş, 74.

[89] Misâlî, "Feyznâme", 293.

[90] Deva Güneş'in çalışmasında bu kelime "şakka" olarak okunmuştur.

[91] Güneş, "Misâlî Dîvânı", 93.

[92] Deva Güneş'in çalışmasında bu kelime "eyle" olarak yazılmıştır.

[93] Güneş, 642.

[94] Güneş, 179. Beyitteki "tınâb" kelimesi Deva Güneş'in çalışmasında "tunub" olarak okunmuştur.

[95] Güneş, 180.

*Hutûtun levh-i Mûsâdur vücûdun hayme-i mî'âd*
*Yemîn ile yesârında dü pençâhun tınâbumdur*[96]

Bir başka beyitte Misâlî, sevgilinin güzellik Hayme-i Mî'âd'ını yani yüzünü kıble olarak benimsediğini söyler. Bu çadırın ipleri ise sevgilinin sümbüle benzeyen saçlarıdır:

*Kıble itdüm hayme-i mî'âd-ı hüsnün çün kelîm*
*Her tarafdan sünbülün nice tınâbumdur benüm*[97]

Beyitte güzellik Hayme-i Mî'âd'a teşbih edilmiştir.

Misâlî Hayme-i Mî'âd kavramını her ne kadar Hurufilik düşüncesini anlatmak üzere şiirlerinde kullansa da bazı beyitlerde bu kavram ile yaptığı teşbih ve açık istiare sanatları söz konusu kavramı klasik Türk edebiyatı estetiğine yaklaştırır. Böylece kavram, mesaj verme ve propaganda yapma kaygısından öteye gider, sanatsal bir unsur olarak klasik Türk şiirinde yerini alır.

**Vîrânî Divanı:** Vîrânî (d. ? / ö. ?) 17. yüzyıl Hurufi-Bektaşi şairlerinden biridir. Hayatı hakkındaki bilgiler söylencelerden ibarettir. Kesin olan şey, onun Hurufiliği derinlemesine bildiği ve bu düşüncenin hocalığını yaptığıdır. Şairin bir *Divan*'ı ve *Fakrnâme*'si vardır.[98]

Vîrânî, sırlarla dolu insan vücudundan bahsederken onda Hayme-i Mî'âd'ın kurulmuş olduğunu, vücudun çevresinde ise yüz çadır ipinin bulunduğunu söyler. Böylece insanın el ve ayaklarındaki eklem sayısıyla Hayme-i Mî'âd'ın yüz ipi arasındaki ilişkiye dikkat çeker:

*Gördüm anda hayme-i mî'âdı kurmuşlar tamâm*
*Çevresine bir nazar saldım temâmet yüz tınâb*[99]

Bakara suresinin 31. ayeti Hurufiler tarafından Allah'ın Hz. Âdem'e yirmi sekiz ve otuz iki ilahi harfi öğretmesi şeklinde yorumlanır. Hayme-i Mî'âd, yirmi sekiz ve otuz iki harfin işaretlerini barındırması sebebiyle Hz. Âdem'in ilmini yansıtır:

*Hayme-i Mûsâ vücûdı Âdem 'ilmine yakîn*
*Ey birâder fehm kün ki emr-i Hak fermân bize*[100]

**Sâfî Baba Divanı:** Hurufi-Bektaşi şairlerden Sâfî Baba'nın (d. ? / ö. ?) biyografisine dair kaynaklarda yeterli bilgi yoktur. 18 veya 19. yüzyılda yaşadığı düşünülmektedir. Nereli olduğu bilinmeyen şairin Balkan coğrafyasından olması muhtemeldir. Bir süre İstanbul'da ikamet etmiştir.[101]

Sâfî Baba'nın himmet bakışı, kıyamet çölünün uzantısı gibidir. İpin uzantısı onun için Hz. Musa'nın Hayme-i Mî'âd'ıdır:

*Medd-i sahrâ-yı kıyâmetdir nigâh-ı himmetim*
*Hayme-i mî'âd-ı Mûsîdir bana medd-i tınâb*[102]

Şair, hikmetin dört köşesini Hakk'ın Hayme-i Mî'âd'ı olarak vasfeder. Ona göre sabahın eserleri, güneş doğmadan evvelki zamandan belli olur:

[96] Güneş, 320.

[97] Güneş, 461.

[98] Irene Melikoff, *Uyur İdik Uyardılar, Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları*, çev. Turan Alptekin (İstanbul: Demos Yayınları, 2015), 180. Fatih Usluer, "Vîrânî", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü* çevrimiçi sürüm içinde, (2013b), https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/virani.

[99] Taha Tuna Kaya, "Viranî Divanı (Inceleme-Metin)", (Doktora tezi. Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, 2022), 127, Ulusal Tez Merkezi (757027).

[100] Kaya, "Vîrânî Divânı", 417.

[101] Timuçin Aykanat, "Sâfî Baba ve Divanı (İnceleme-Karşılaştırmalı Metin-Sadeleştirme-Sözlük-Dizin)", (Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, 2015), 12-16.

[102] Aykanat, "Sâfî Baba Divanı", 226.

*Hayme-i mî'âd-ı Hakk terbi'-i hikmetdir bana*
*Devre-i vüstâdan oldı âşikâr âsâr-ı subh*[103]

Şaire göre içki şişesine düşkün olanlar, söz meyhanesinde Hz. Muhammed ve Hz. Musa'nın Hayme-i Mî'âd'ının ipleriyle birleşmişlerdir:

*Tınâb-ı hayme-i mî'âd-ı Mûsî vü Muhammedle*
*Harâbât-ı sühanda müttehiddir meşreb-i minâ*[104]

Aşağıdaki beyitte şair, aşkı Hayme-i Mî'âd'a benzetir (teşbih-i beliğ). Aşkın Hayme-i Mî'âd'ı dokuz feleğin burcuna kurulmalıdır. Böylece himmet adımı, Rahman olan Allah'ın arşına ve kürsüsüne atılmalıdır:

*Hayme-i mî'âd-ı 'aşkı nüh-felek burcına kur*
*Pây-ı himmet 'arş u kürs-i hazret-i Rahmâna bas*[105]

**Yemînî:** Alevi-Bektaşi kültüründe yedi ulu ozandan biri olarak kabul edilen Yemînî 16. asır şairlerindendir. Çeşitli Bektaşi mecmualarında pek çok şiiri bulunan Yemînî'nin günümüze ulaşan tek eseri *Fazîletnâme*'sidir.[106] Şiirlerinde Hurufilik unsurları barındıran şair, bir beytinde Hayme-i Mî'âd'dan bahsetmektedir. Bu beyte göre Hz. Musa'nın Hayme-i Mî'âd'ından haberdar olmayanlar Kafdağı ile sembolize edilen ilahi hakikate ulaşamazlar:

*Hayme-i mî 'âd-ı Mûsâdan haberdâr olmayan*
*Ol sîmurg-ı lâmekânın menzili kâf olmadı*[107]

## Sonuç

Hayme-i Mî'âd *Tevrat* kaynaklı bir kavram olup *Kur'an*'da geçmemektedir. Süleyman Mabedi'nden önce Musevilerin en önemli dinî mekânı olan bu çadır, içinde Rabb'in barındığı bir kıbledir. İslamiyet'in Kâbe'den önce Mescid-i Aksâ'yı kıble olarak kabul ettiğini göz önünde bulunduran Fazlullah Esterabadi, Hayme-i Mî'âd'ı da Mescid-i Aksâ'dan evvelki kıble olarak kabul etmiştir. Hz. Âdem'in başının Kâbe toprağından, göğüs ve sırtının ise Mescid-i Aksâ toprağından yaratıldığını öne süren Esterabadi, her iki kıblenin asıl manasını Hz. Âdem'de bulur. Onun için Kâbe ve Mescid-i Aksâ Hz. Âdem'in bir sembolüdür. Bu iki kıbleye dönülerek kılınan namaz, aslında yirmi sekiz ve otuz iki ilahi harfi barındıran Hz. Âdem'in vücudunu yüceltmek içindir. Buradan hareketle Esterabadi, Hz. Âdem'in vücudu ile ilk kıble olan Hayme-i Mî'âd arasında da bir ilişki kurar. Bunu, *Tevrat*'ta Rab tarafından söz konusu çadırın yapılması için verilen ölçüleri kullanarak yapar. Böylece Hayme-i Mî'âd'da yirmi sekiz ve otuz iki ilahi harfin işaretlerini bulur. Bu düşünce, diğer Hurufi müelliflerince ve şairlerince devam ettirilir.

Hurufiliğin Hayme-i Mî'âd'ı Hz. Âdem'in ve Hz. Muhammed'in bir sembolü olarak görmesi benzersiz bir düşünce değildir. Hristiyanlar da Hayme-i Mî'âd'ı Hz. İsa'nın bir sembolü olarak kabul etmektedir.

Hayme-i Mî'âd'ın Hurufilerce sık sık söz konusu edilmesi ve bu kavramdan hareketle Hurufiliğin açıklanmaya çalışılması, Hurufilikteki *Tevrat* etkisinin apaçık göstergelerinden biridir; çünkü Hayme-i Mî'âd kavramı İslami gelenekte bulunmaz.

[103] Aykanat, 240.

[104] Aykanat, 499.

[105] Aykanat, 682.

[106] Saadet Nuzhet Ergun, *Bektaşî Şairleri ve Nefesleri*, (İstanbul: İstanbul Maarif Kitaphanesi, Tarih yok), 67. Melikoff, *Uyur İdik Uyardılar, Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları*, 1-2: 180.

[107] Ergun, *Bektaşî Şairleri ve Nefesleri*, 1-2: 36.

Mesneviler ve divanlar üzerinde yapılan incelemelerde Hayme-i Mî'âd kavramını yalnızca Hurufi-Bektaşi şairlerin kullandığı görülmüştür. Dolayısıyla Hurufilik sayesinde klasik Türk edebiyatına giren bu kavram yine Hurufi-Bektaşiler içerisinde kalmış, diğer şairlere yayılmamıştır.

Hurufi mesnevilerinde asıl amaç Hurufiliği anlatmak ve bu düşüncenin propagandasını yapmak olduğu için Hayme-i Mî'âd kavramı, *Câvidânnâme*'de nasıl ele alınıyorsa o şekilde söz konusu edilmiştir. Fazlullah Esterabadi'nin Hayme-i Mî'âd hakkındaki yorumları, mesnevi şairleri tarafından aynen tekrarlanmıştır. Bu eserlerde edebî bir kaygı bulunmamaktadır. Divanlarda ise şairler, temelde Fazlullah Esterabadi'nin düşüncelerini takip etmekle beraber klasik Türk şiiri estetiğine biraz daha yaklaşmışlardır. Hayme-i Mî'âd'la teşbih, açık istiare ve îhâm-ı tenasüp gibi söz sanatları oluşturmuşlar, hatta bir beyit örneğinde görüldüğü üzere, bu kavramı mazmun oluşturacak şekilde şiirlerine almışlardır. Yine de Hayme-i Mî'âd tam anlamıyla estetik bir unsur olamamış, daima bir yanıyla Fazlullah Esterabadi'nin yorumlarına bağlı kalmıştır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.
Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer Review: Externally peer-reviewed.
Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.
Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Yazar Bilgileri / Author Details
Murat Aslan (Arş. Gör. Dr.)
[1] Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Van, Türkiye
0000-0001-8376-3780 murataslan@yyu.edu.tr

## Kaynakça | References

Abrahams, Israel. "Tabernacle", *Encyclopaedia Judaica* içinde, editör Fred Skolnik ve Michael Berenbaum, 19: 418-423. Farmington Hills: Thompson Gale, 2007.

Alexander, T. Desmond. *Aden Bahçesinden Vaat Edilen Topraklara Pentakuka Giriş*. çeviren İbrahim. İstanbul: Gerçeğe Doğru Kitapları, 2012.

Âmiloğlu. *Arş-nâme Tercümesi*. hazırlayan Fatih Usluer. İstanbul: Türkiye Yazma ve Basma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014.

Arıkoğlu, İsmail. "Ferişteoğlu'nun Cavidân-nâme Tercümesi: 'Işk-nâme (İnceleme-Metin)", Doktora tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2006. Ulusal Tez Merkezi (189079).

Ayan, Hüseyin. *Nesîmî, Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Türkçe Divanının Tenkitli Metni*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2020.

Aykanat, Timuçin. "Sâfî Baba ve Divanı (İnceleme-Karşılaştırmalı Metin-Sadeleştirme-Sözlük-Dizin)". Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, 2015. Ulusal Tez Merkezi (397638).

Bilgin, Azmi. *Türk Tasavvuf Edebiyatı Makaleleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2016.

Bozkurt, Nebi. "Çadır", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde, 8: 158-162. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.

Bozkurt, Nebi. "Mescid-i Aksâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde, 26: 268-271. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004.

Ellison, Henry Leopold. *Exodus*. Philadelphia: The Westminister Press, 1982.

Erenay, Hayri. "Ayet ve Hadisler Işığında Kudüs ve Mescid-i Aksâ", *Kocaeli İlâhiyat Dergisi*, 7 (1) (2023): 173-193.

Ergun, Saadet Nuzhet. *Bektaşî Şairleri ve Nefesleri*. 1-2. cilt. İstanbul: İstanbul Maarif Kitaphanesi, Tarih yok.

Fazlullah Esterabadi. *Câvidân-nâme, Dürr-i Yetîm İsimli Tercümesi*. çeviren Derviş Murazâ. hazırlayan Fatih Usluer. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık., 2012.

Gölpınarlı, Abdülbaki. *100 Soruda Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatler.* İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1969.

Gölpınarlı, Abdülbaki. *Hurufilik Metinleri Kataloğu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.

Güneş, Deva. "Misâlî Dîvânı (İnceleme-Metin)". Yüksek Lisans tezi, Dumlupınar Üniversitesi, 2011. Ulusal Tez Merkezi (296714).

Kahraman, Bahattin. "Arşi Divânı'nın Tenkidli Metni I-II". Yüksek Lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, 1989. Ulusal Tez Merkezi (10089).

Karaman, Hayreddin, Mustafa Çağrıcı, İbrahim Kâfi Dönmez, Sadrettin Gümüş. *Kur'an Yolu, Türkçe Meâl ve Tefsir*. 1-2-3-4. ciltler. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020.

Kaya, Taha Tuna. "Viranî Divanı (Inceleme-Metin)". Doktora tezi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, 2022. Ulusal Tez Merkezi (757027).

Kitabı Mukaddes. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi Yayınları, 1981.

Kutsal Kitaptan Değerli Dersler. Pennsylvania: Watch Tower Bible and Tract Society of Pennsylvania, 2021. Erişim 20 Aralık 2024. https://www.jw.org/tr/kutuphane/kitaplar/kutsal-kitaptan-oykuler-dersler/5/kutsal-cadir-musa/

MacDonald, William. *Believer's Bible Commentary*. Nashwille: Thomas Nelson Publishers, 1995.

Mcgee, J. Vernon. *The Tabernacle: God's Portrait of Christ*. Thru the Bible Radio Network, 2002.

Melikoff, Irene. *Uyur İdik Uyardılar, Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları*. çeviren Turan Alptekin. İstanbul: Demos Yayınları, 2015.

Misâlî. "Feyznâme", *Hurufi Şiirler III* içinde, hazırlayan Fatih Usluer, 231-320. İstanbul: Türkiye Yazma ve Basma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.

Muhîtî Dede. *Kısmetnâme – Hurûfî şiirler II*. hazırlayan Fatih Usluer. İstanbul: Türkiye Yazma ve Basma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016.

Ocak, Ahmet Yaşar. *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler Yahud Dairenin Dışına Çıkanlar (15-17. Yüzyıllar)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013.

Özmen, İsmail. *Alevi –Bektaşi Şiirleri Antolojisi*. 2. cilt. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998.

Pala, İskender. "Mazmunun Mazmunu", *Osmanlı Divan Şiiri Üzerine Metinler* içinde, editör Mehmet Kalpaklı, 399-402. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999.

Patterson, William West. *Tabernacle*. Washington, 1975.

Refîî. "Beşaretname", *Hurufi Şiirler III* içinde, hazırlayan Fatih Usluer, 35-176. İstanbul: Türkiye Yazma ve Basma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.

Seyyid Nesîmî. *Hakikatlere Giriş (Mukaddimetü'l-Hakâyık)*. hazırlayan Fatih Usluer. İstanbul: Revak Yayınları, 2017.

Şahin, Gülay. "Muhîtî Divanı (İnceleme-Tenkitli Metin)". Doktora tezi, Balıkesir Üniversitesi, 2022. Ulusal Tez Merkezi (756579).

Şenödeyici, Özer. *Nesîmî ve Hurufilik Kitabı*. İstanbul: Kesit Yayınları, 2015.

Şenödeyici, Özer ve Ahmet Akdağ. "Hurufilikte Ebced Hesabının Kullanımına Dair Bir Risale", *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi*, 4 (2) (2014): 227-237.

Usluer, Fatih. *Hurufilik*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2009.

Usluer, Fatih ve Fırat Yıldız. "Hurufism Along Albanian Bektashis", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3 (15) (2010): 268-280.

Usluer, Fatih. "Muhîtî", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü* içinde, (2013a), Erişim 31 Ocak 2025. https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/muhiti

Usluer, Fatih. "Vîrânî", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü* içinde, (2013b), Erişim 31 Ocak 2025. https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/virani

Usluer, Fatih. *Hurufi Şiirler III*. İstanbul: Türkiye Yazma ve Basma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.

Vîrânî Abdal. *Fakrnâme*. hazırlayan Fatih Usluer. İstanbul: Revak Kitabevi, 2015.

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. 3. cilt. hazırlayan Asım Cüneyd Köksal ve Murat Kaya. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2022.